

BOEKBESPREEKINGEN

Anton van Wilderode, *Sappho*. Fragmenten uit het poëtisch oeuvre van Sappho in een vertaling van Anton van Wilderode en samengebracht en uitgeleid door Patrick Lateur. Leuven, Uitgeverij P, 2002. 56 blz.

ISBN 90-76895-30-9

De lezer zal Anton van Wilderode als vertaler van klassieke literatuur spontaan associëren met Vergilius en Horatius. Nochtans was het sinds tien jaar duidelijk dat de in 1998 overleden priester-dichter ook iets had met Sappho: in het jubileumnummer van het Nederlandse tijdschrift *Lampas* uit 1992, "Van Homerus tot van Lennep. Griekse en Latijnse literatuur in Nederlandse vertaling", verschenen ietwat verrassend vier Sappho-gedichten in een vertaling van zijn hand. Drie ervan werden kort daarop hernomen in de bloemlezing uit de Griekse literatuur die Patrick Lateur voor het Davidsfonds samenstelde (zie: *Tetradio* 3, 1994, 241-243), aangevuld met één nieuwe tekst. En in de feestbundel met 'vertalersvondsten' "Oude keizers, nieuwe kleren" (Athenaeum – Polak & Van Gennep, 1997) was van Wilderode alweer aanwezig met een nieuw Sappho-gedicht, ditmaal het bekende *Godegelijk*...

Deze in totaal vijf eerder gepubliceerde vertalingen van afzonderlijke gedichten stonden niet geïsoleerd, blijkt nu. De literaire nalatenschap van de dichter bevatte een map met (onvoltooid) materiaal voor een boek met een ruimere selectie Sapphovertalingen voorzien van toelichtingen. Dit project was begonnen met een reis in 1987 waarbij Van Wilderode onder meer Lesbos bezocht, zo leert ons Patrick Lateur, die het Sappho-materiaal redigeerde en het geplande boek hier alsnog publiceert. Het is een mooie, bibliofiele uitgave geworden, zoals de Leuvense uitgeverij P er nog wel in het fonds heeft.

Na een veelzeggend motto uit AvW's bundel "Najaar van Hellas" (*Ik heb de draad gevat, de lang begonnen, / waaraan reeds Sappho spon en Hadewych – 1947!*) volgen voorop de vijftien gedichten (pp. 4-35) – in feite gaat het bij de Lesbische dichteres, zoals bekend, om (soms zeer korte) fragmenten van verloren gedichten, op één volledige tekst na. Links staat de Griekse tekst afgedrukt uit de editie van Pontani, de editie die AvW bij zich had op reis naar Lesbos, maar niét altijd de tekst die hij voor zijn vertaling gebruikte, zodat origineel en vertaling soms niet corresponderen. Twee onvoltooide vertalingen zijn in handschrift afgedrukt, wat een interessante kijk biedt op de genese ervan. Erg interessant op dit vlak zijn ook de "annotaties en varianten" per gedicht (pp. 37-43), vooral de toelichtingen van redacteur Patrick Lateur. Vanaf hier zitten we eigenlijk in de AvW-filologie. Er volgen een fragment uit het reisdagboek uit 1987 (opnieuw in handschrift), dat een wandeling naar het "huis van Sappho" op Lesbos beschrijft, en meteen daarnaast een cyclus getiteld "Sappho" uit de dichtbundel "Poedersnieuw. Kwatrijnen", gepubliceerd in 1991. De kwatrijnen zijn welhaast een versificatie van het dagboek. Daarop volgt een sobere en accurate "toelichting en verantwoording" van de redacteur (pp. 47-53), die vooral het Sappho-werk van AvW belicht. Als "coda" volgt een voorheen onuitgegeven kwatrijn, geschreven een jaar voor de dood van de dichter:

*Als ik aan Sappho denk, hoor ik de wind
zie ik de blonde appelbomen blozen
ruik ik de balsem van de pure rozen
ben ik als zij was, nog een kind.*

Waar moeten we deze publicatie nu situeren in het vertaallandschap? Laten we eerst Van Wilderode zelf aan het woord, in een gesprek uit 1993 met Leo de Meulenaar: "Ik heb ook gedeelten van Sappho vertaald. Wat daar in staat, is niets. De vorm is alles. En die vorm kun

je niet vertalen. Je kunt proberen te benaderen en de schade te beperken. Maar eigenlijk is lyriek moeilijk te vertalen. Men vertaalt de inhoud. En wat is dat?" (in *Script* 7, 1993)¹. Men, dat zijn onder meer de op dat moment beschikbare Nederlandse Sapphvertalingen van Paul Claes (1985) en van Aart Wildeboer en Pierre Suasso de Lima de Prado (eveneens 1985). Beide laten de antieke versvorm helemaal los en kiezen resoluut voor het vrije vers (vooral de tweede vertaling permittiert zich nog heel wat meer vrijheden). Ondertussen is, naast herdrukken van deze twee, ook een vertaling van Mieke de Vos op de markt (1999), die heel wat vormvaster is, maar zoals haar recentste voorgangers een hedendaags Nederlands hanteert. Van Wilderode kiest nog nadrukkelijker voor de vorm, met bijvoorbeeld een quasi-behoud van de Sapphische strofe én een zo volledig mogelijke semantische correspondentie met het Griekse origineel. Sommige interpretaties zijn betwistbaar (b.v. de weergave van Πείθω door 'Beschikking' in fr. 1, p. 5), maar over het algemeen is dit vakwerk. Het meest opvallende (misschien niet meest verwonderlijke) verschil met de andere vertalingen ligt op het stilistische niveau. Van Wilderodes archaïserende vertaaltal was, sinds Boutens' versie van 1943, voor Sappho niet meer gehanteerd – al is het lang niet zeker dat de 'moderne' optie dichter aansluit bij het Griekse taaleigen van Sappho's gedichten. AvW's aanpak kan geïllustreerd worden door de eerste twee strofen van het eerste (en enige volledige) gedicht (p. 5):

*Aphrodite, ál-eeuwige, staatsielijk tronend,
spinster van listen, Zeus' dochter, ik smEEK u:
wil niet, gebiedster, dat weemoed, dat waanzin
weegt op het hart mij.*

*Ach, kom toch en nader, - zoals gij vroeger
van uit uw verte mijn roep wilde horen
én hem verhoord hebt: het huis van uw vader
verlatend kwaamt gij.*

De metrische vorm (isosyllabisch: 3 keer elf, 1 keer 5 lettergrepen, en een vooral dactylisch ritme) veroorzaakt soms een gewrongen syntaxis (*weegt op het hart mij*), en de gebedstaal is (Vlaams-)archaïsch (*kwaamt gij*). Vergelijk fragment 34 (p. 19, door AvW getiteld *Vollemaan*):

*Gerijd rond de lieflijke maan versteken
de sterren weerom hun lichte gedaanten
nu zij tot volheid gerezen neersijnt over
ganslijk de aarde.*

In natuurimpressies lijkt me de vertaler op zijn best: die sluiten ook best aan bij zijn eigen wereld - denk terug aan het hoger geciteerde kwatrijn dat als coda fungeert. Luister naar de eerste strofen van fragment 2 (p. 9):

*Kom naar me toe van Kreta, naar de tempel,
de wijplaats tussen ijle appelbomen
en offertafeltjes waarboven geuren
wolkjes van wierook.*

*Hier gaat koel water ruisend door de twijgen
en geven rozenstruiken volle schaduw,
ons overvalt uit beweeglijke blaadjes
droomloze sluimer.*

¹ Citaat overgenomen uit de licentiaatsverhandeling van Annemie Verbelen, *De vertaalpoëtica van Anton van Wilderode* (Universiteit Gent, 2000), p. 83.

Toch kunnen we niet zomaar stellen dat we hier de dichter AvW lezen – een verwijt dat je wel eens hoort in verband met zijn Vergilius- en Horatiusvertalingen. Het grote verschil met de vertalingen uit het Latijn is dat hij in het geval van Sappho gekozen heeft voor een variabele versvorm, corresponderend met de Griekse, terwijl hij Vergilius en ook de zo veelvormige Horatius (bijna) systematisch omzette in de jambische vijfvoeter die hij ook voor zijn eigen poëzie gebruikte.

Deze publicatie is, kortom, op twee manieren complementair: ze bekleedt een aparte plaats binnen de waaier van Nederlandse Sapphovertalingen, én binnen het vertaaloeuvre van Anton van Wilderode. Of ze de liefhebbers van de Griekse dichteres evenzeer zal aanspreken als die van de Wase dichter, is de (open) vraag.

Kristoffel Demoen

Herman Verdin, *Griekse stemmen over geschiedenis*. [Aulos. Studies over oude talen en antieke cultuur] Leuven, 2001. 180 blz.

geen ISBN-nummer¹

Naar aanleiding van de 75ste verjaardag van de Leuvense oudhistoricus Herman Verdin werden in dit boek een aantal vertalingen van zijn hand gebundeld. In een “ten geleide” typeert zijn collega, de latinist en vertaalbibliograaf Andries Welkenhuysen, de bloemlezing als “een waardevolle, doordachte, origineel uitgewerkte introductie tot de antieke historiografie”. Een “introductie tot” is het werk zeker niet, zoals Verdin zelf trouwens in zijn voorwoord geeft, want “Herodotus, Thucydides, Xenophon komen niet eens aan het woord”. Zijn “bescheiden opzet” is “het beeld van de antieke historiografie, dat door de lectuur van de[ze] grote auteurs auteurs ontstaat, te nuanceren en aan te vullen” door minder bekende maar soms even boeiende teksten in het Nederlands toegankelijk te maken (p. 9). Bijzondere aandacht ging bij de selectie naar methodologische teksten: passages waarin antieke auteurs reflecteren over de historiografie. Op die manier is de bloemlezing inderdaad waardevol, doordacht én origineel.

Het eerste deel, “Twee eigenzinnige opstellen over geschiedschrijving”, bevat tractaten die “uitvoerig ingaan op de verwachtingen die het publiek mag koesteren ten overstaan van historiografische werken”: opstellen van Ploutarchos (*Over het slechte karakter van Herodotus*, Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοηθείας, pp. 14-42) en Loukianos (*Over geschiedschrijving*, Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν, pp. 43-63). Het eerste gaat eigenlijk nauwelijks in op methodologische kwesties, maar levert een hoop punctuele kritiek en verraadt vooral het slechte karakter van Ploutarchos zelf. Het moet voor de Herodotos-specialist Verdin een bijna masochistische daad geweest zijn deze vermoeiende, humorloze haarkloverij te vertalen. Impliciet zegt de tekst wel veel over de blik waarmee de moralist-biograaf Ploutarchos naar de geschiedenis keek. Loukianos is een ander paar mouwen: dit is een onderhoudend, intelligent en – voor wie vertrouwd is met de antieke geschiedenis en geschiedschrijving – geestig werk.

In het tweede deel komen drie reuzen uit de hellenistische en imperiale historiografie aan bod, die alledrie Rome zagen als culminatiepunt van de geschiedenis. Uit Polubios’ *His-*

¹ Het boek kan worden besteld door overschrijving van 12,30 € op rekening 431-0020091-79 van Kleio, met vermelding ‘Griekse stemmen’.

toriën, die slechts gedeeltelijk bewaard zijn, is een fraaie selectie gemaakt van cruciale stukken. Boeiend zijn vooral de inleiding, met Polubios' geschiedenisopvatting, die we kunnen omschrijven als teleologisch, universeel en door het Lot gestuurd (pp. 68-71, vertaling Guido Schepens); de beroemde - en misschien ook wel actuele - uiteenzetting over de kringloop van politieke regimes (pp. 71-77); en de smeulige *short story* over kuiperijen aan het hof in Alexandrië (pp. 79-89). Diodoros van Sicilië, die een eeuw later komt maar nogal wat gelijkenissen vertoont met Polubios, is present met de inleiding van zijn *Historische bibliotheek*, waarin hij het uitvoerig heeft over nut en weldaden van de geschiedenis ("de kennis van andermans mislukking en succes, die we uit de geschiedenis halen, biedt ons lering zonder dat we een inspanning moeten leveren") en een soort kosmo- en theogonie opdist, met veel aandacht voor de Egyptische oorsprong van het Griekse pantheon (pp. 90-108). De veelzijdige Dionusios van Halikarnassos, tijdgenoot van Augustus, houdt in de proloog van zijn *Oude geschiedenis van Rome* ook al een *oratio pro domo* ("geschiedenis... het schrijven van de waarheid, de grondslag van inzicht en wijsheid"). Vanuit literair-historisch oogpunt zeer belangwekkend zijn de *brief aan Gnaeus Pompeius*, waarin Dionusios onder meer Herodotos en Thoukudides vergelijkt (pp. 115-121; zijn voorkeur gaat uit naar de eerste) en het werk *Over Thucydides*, waarin hij zijn kritiek op de grote Atheense historicus verder uitwerkt en zelfs een *rewrite* van diens inleiding inlast (pp. 122-141). Beide tractaten, waarvan we slechts een gedeeltelijke vertaling krijgen, bieden een interessante kijk op de antieke literaire kritiek en haar retorische wortels, en illustreren hoe on-literair sommige gehanteerde criteria in onze moderne ogen zijn.

Het derde deel draagt als titel "Uit het werk van fragmentarisch bewaarde auteurs", en ligt in de lijn van een lopend Leuven oudhistorisch onderzoeksproject, dat een belangrijke rol vervult in de voortzetting van Jacoby's *Fragmente der griechischen Historiker*. Hier zijn passages opgenomen van Ioon van Chios, Stesimbrotos van Thasos, Ktesias van Knidos, Ephoros van Kume, Theopompos van Chios, Agatharchides van Knidos en de universele geest Poseidonios van Apameia (pp. 145-179). De overleveringsgeschiedenis van deze auteurs, vaak via citaten in anekdotenverzamelaars als Athenaios van Naukratis en Ploutarchos, verklaart het karakter van vele fragmenten: *petites histoires*, die (daardoor) aardig weggelezen maar nauwelijks "over geschiedenis" handelen.

De vertaling is verzorgd en – ik zou zeggen uiteraard – betrouwbaar. (Op één enkel foutje na: op p. 56 is er iets mis gegaan met de dubbele negatie in §36: "Je kan niet *ontkennen* dat een verstandig iemand *geen* technische scholing nodig heeft in de dingen waarvan hij niet op de hoogte is".) De vertaalaanpak is eerder historisch dan literair: hoewel de woordkeus over het algemeen treffend en bepaald niet 'woordenboekmatig' is, blijft het Griekse idioom in syntaxis en uitdrukkingen soms opvallend doorschemeren (Loukianos neemt erg veel "bij Zeus" of "bij de Gratiën" in de mond). De stijlverschillen tussen de diverse auteurs, en bij eenzelfde auteur tussen eigen tekst en klassieke citaten of hexametrische verzen (vaak bij Ploutarchos), krijgen in het Nederlands meestal geen pendant, waardoor de vertaling op stilistisch niveau nivellerend werkt. Maar dat doet niets af aan het leescomfort.

Alles bijeen biedt deze publicatie dus een mooie, gevarieerde keuze, en een interessante uitbreiding van het perspectief voor mensen die Griekse historiografie vooral of uitsluitend associëren met de reuzen uit de klassieke periode. Vertrouwdheid met Herodotos en Thoukudides, en als het even kan ook met de verdere antieke geschiedenis én met het Grieks, is wel een voorwaarde om de hier gepresenteerde teksten te smaken, of soms zelfs gewoon te begrijpen. Dat geldt op de eerste plaats voor de drie werken waarin de twee 5de-eeuwse geschiedschrijvers besproken worden, maar ook elders wordt van de lezer wel wat verwacht: er zijn weinig of geen verklarende aantekeningen, de identificatie van citaten gebeurt niet sys-

tematisch, en op enkele plaatsen wordt het Grieks gewoon niet vertaald (b.v. p. 50, waar *ιατρική, πείρη, οἰκοῦσα* en *νοῦσοι* in Griekse karakters staan – als kenmerkend voor het Ionisch dialect, zodat ik terloops gezegd zou opteren voor de *variae lectiones* *ἰητρείη* en voor het derde woord *ὀκόσα*; of p. 145, waar iemand als “proxeen” wordt benoemd). Dat van het doelpubliek nogal wat voorkennis wordt verwacht, heeft ongetwijfeld te maken met de achtergrond van dit boek, dat gegroeid is uit een desideratum binnen het curriculum Oude Geschiedenis aan de KUL: een bloemlezing uit de antieke historiografische literatuur. Wie die voorkennis bezit, wacht een bijwijlen verfrissende en verrassende confrontatie, bijvoorbeeld in de antieke kritiek op onze canonieke auteurs.

Kristoffel Demoen

Aanslag op het zwijgen. Zes Griekse dichters. Inleiding, keuze en vertaling: Hero Hokwerda. Tweetalige uitgave. Groningen, Chimaira Publishing, 2002, XX en 219 blz.

ISBN 90-76892-05-9

ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

Καθώς η δίνη των χρωμάτων
Είναι το άσπρο είναι η σιωπή
Ολων των λόγων η μεγάλη συστροφή
Κανείς δεν θα μπορέσει ν' αναλύσει
Τη σιωπή φασματοσκοπιο κανένα
Μιά έρημος μες στον καθένα
Σκόνη πυχτή που δεν την εξαντλεί
Το σιγανό του χρόνου αεράκι
Καθώς σηκώνει σύννεφα μικρά την φλυαρία
Σε σχήματα πολλά (ενίοτε ποιητικά)
Που πάλι αλλάζουν σχήματα καθώς
Δεν κατακάθεται ποτέ ο κουρνιαχτός
Γιατί ο χρόνος - που φουσα -
Είναι η Τρέλλα (και τίποτα
Δεν σταματά την Τρέλλα) Ανόητοι κι εμείς
Τον λόγο συνεχίζουμε περί σιωπής
Ζαν να μπορούσε ο κόκκος άμμου να μιλήσει
Γιά την έρημο
(Που κατακάθεται μες στον καθένα)

AANSLAG OP HET ZWIJGEN

Zoals werveling van kleuren
Tot wit leidt, leidt tot zwijgen
Van alle spreken het groot vertwijgen
Niemand zal een analyse kunnen maken
Van het zwijgen geen enkele spectroscop
Een woestijn in ieder mens
Dik stof niet uit te putten
Door tijds zacht briesje wanneer
Het wolkjes beuzelpraat opwaait
In allerlei figuren (poëtische somtijds)
Die ook weer veranderen van vorm
Daar stof zich nimmer neerzet
Want de tijd -die waait-
Is de waanzin (en niets houdt
De waanzin tegen) Wij dwazen toch
Die spreken blijven van zwijgen
Alsof de zandkorrel spreken kon
Van de woestijn
(Die zich neerzet in ieder mens).

Yannis Patilis (p. 88/89)

Draaikolk van alle kleuren maakt wit, draaikolk van alle woorden maakt zwijgen. Zwijgen is wijd en compact: niet te ontleden. Zwijgen is woestijn, woorden zijn stof en wolkjes beuzelpraat en zandkorrels die verwaaien tot waanzin en niets kunnen vertellen over de woestijn. Woestijn-zwijgen is onze originele en terminale grond. Maar toch kunnen wij, dwazen, - wij dwaze dichters -, het niet laten te spreken over zwijgen.

Dit is het (prachtige, onthutsende) titelgedicht van deze bloemlezing uit 'zes Griekse dichters', die deelnamen aan het Poetry International Festival 2000 te Rotterdam. Hun namen - Griekse muziek!-: Titos Patrikios, Yorgos Markópoulos, Yannis Patilis, Athiná Papadáki, Nasos Vayenás, Charis Vlavianós. Het boek bundelt 87 gedichten, gepubliceerd tussen 1957 en 2000: representatief voor tweede helft vorige eeuw.

Patrikios (1928) behoort tot 'de eerste naoorlogse generatie', de generatie van de nederlaag, van de schaamte en de naweeën. De volgende vier (1951, 1947, 1945, 1945) behoren tot 'de generatie van zeventig', van de contestatie tegen kolonels en stijgende verwestering. Vlavianós (1957) hoort bij 'de generatie van tachtig', van het individualistisch verzet tegen de toestanden van groeiende globalisering. Zes Griekse dichters in één boek. Zijn er constanten? Gemeenschappelijke schrijfsmerken, gevoelens, thema's? Even doorlichten. Met kleine keuze van citaten (die uiteraard vragen om héél hun context, wat hier jammer genoeg niet kan: nalezen dus).

Gemeenschappelijke schrijfsmerken.

De zes verschillen erg van hun zware grote voorgangers door hun frisse zegkracht. Rake woorden. Fikse zinnen. Vlugges vergelijkingen. Stekende pointes. - En vooral hun vele pijlsnelle metaforen: grandioos, oer-Grieks (cfr. titelgedicht en infra 'De kapel'). Toch smaakt de vrijheid van hun verzen eerder bitter, want de droesem is overal.

Gemeenschappelijke gevoelens.

Bij alle zes overheersen de 50-jaar-recente gevoelens verwarring, twijfel, spijt, onbehagen, onmoed. Met tóch *een schijntje optimisme hier en daar* (Vayenás, 149). Over die gevoelens heen ligt vaak het camouflagenet humor, zelfspot, sarcasme, cynisme. Maar het stropkoord rond dit net is βαρύτητα καρδιάς, *zwaarte des harten* (Vlavianós, 195). Dit gevoel groeit aan maar wordt vertroost door gedicht-op-muziek (Patilis, 84/85):

Πληθαίνουν οι μελαγχολικοί κι ωστόσο De zwaarmoedigen nemen in aantal

Το τραγούδι δεν σταματά ποτέ. Toe en toch, het lied houdt nimmer op.

Papadáki, van de zes de enige vrouw, probeert die melancholie te overstijgen: *Blijft iets onsterfelijk in mij, is het de utopie* (125). Zij betreft haar mededichters in deze wensdroom: *De utopie, noodzakelijk en voldoende / vaderland van de dichters* (135).

Gemeenschappelijke thema's.

Ook bij deze zes domineren de grote poëtische thema's: macht en onmacht van het woord; de tijd, leven en dood; liefde en onliefde. Bij hen echter daarbovenop en door alles heen, natuurlijk, het 'fatale' Griekse thema: Hellas.

1. Macht en onmacht van het woord.

"Zoiets kleins als een gedicht kan de uitdrukking zijn ofwel van een ongrijpbaar gevoel ofwel van een heel tijdperk", meent Patilis (XV). Deze gedachte concretiseert hij door *uit het niet-bestaan schitterende gedichten aan te slepen* (99).

En zie: *De verzen*

Schamele kruimels op het papier

Zij kunnen de vermoeiden voeden en de vastenden (idem, 85).

Want: *Van alle woorden die ik tegenkom*

Schaduw ik de mooiste. / De slankste, stevigste. / Jongste. (idem, 107).

Maar woorden lusten wel medewoorden, doch zijn bang voor gedichte woordgroepen:

Woorden vrezen geen woorden / zij vrezen het gedicht (Vlavianós, 193).

Want woorden blijken meestal machteloos: *als vijf kwartels vliegen*

mijn woorden geschrokken uit de puinhopen op (Markópoulos, 65).

Ieder woord wordt zelfs een *Aanslag op het zwijgen* (titelgedicht), want *elk ding wordt kostbaarder in het zwijgen* (Papadáki, 119). Toch moeten wij spreken, desnoods over 'het niets':

Alles stel ik in het werk

om het niets te verwoorden (Papadáki, 121).

2. De tijd: leven en dood.

Με ζαλίζει ο θόρυβος του χρόνου *Het duizelt mij van 't razen van de tijd* (Vayenás, 161).

Hét leidmotief. In varianten. Angst voor *het stromen van de tijd* (Patrikios, 3), voor *de grote tijd albedwinger van de begeerten* (Markópoulos, 57).

Zou ik de zandloper om moeten keren?

En als ik het niet doe / Zal de tijd het doen (Patilis, 97).

Als zand ontglipt ons de tijd. Wij leven ten dode. Angst wordt obsessie:

Ik hoor het gieren van de wervelbom -

die van de tijd. Maar nergens een vliegtuig te zien.

De knal zal klinken als ik sterf (Vayenás, 153).

Zelfs Orpheus-Hadestrotseerder maakte niet de minste kans:

Orpheus had (als kunstenaar) moeten weten dat het leven

een voortdurend zich herhalend memento mori is (Vlavianós, 179).

De dood versteent zelfs de levenden:

Er waren eens drie vrouwen (moeder, dochter en dochter van de dochter)
en een man. / De man is nu afwezig.

De vrouwen houden de schijn op

maar eigenlijk is de tijd / stil blijven staan (Vlavianós, 181).

Leven is bezig zijn met dood: *Μελέτη θανάτου: Studie des doods* (Vayenás, 139).

Vaak is men overhaastig bezig met de dood:

Gulzig ongeduld bepaalt sterflijk ons leven (Papadáki, 131).

Vaak is men verbijsterd bezig:

Ik keek om, naar de verte. In een stoet trokken de mensen voorbij,

oud en jong uit de vorige wereld; jas aan. Gescheurde mensen.

Met een kapotte riem om het middel. Gelijkgeschakeld (Markópoulos, 57).

Soms blijft men behoedzaam: *Het was juli, zondagochtend*

en in het transparante licht van de zon

stond het jongetje op, begaf zich naar zee

en verdween (Markópoulos, 53).

Een zeldzame keer komen tedere woorden over de dood:

Heer, verwacht niet te veel van mijn jeugd

want word ik jonger zal ik sterven (Papadáki, 121),

- zoals ook uit het gedicht *De volmaakte orde* (!): *Θάνατε, είσαι η μεταξωτή φόδρα του φωτός. Dood, je bent de zijden voering van het licht* (Vayenás, 151).

3. Liefde en onliefde

"Trouw aan één vrouw...?": het grote amoreuze probleem snijdt als een broze rode draad doorheen de poëzie van de vijf mannen-dichters...

Liefde begint met ademloze verliefdheid:

Je bent nog ver vóór elk Ik hou van je. .../...

*Jij, een onbewuste landmijn / Die onwetend wacht
Op hem die erop zal trappen* (Patilis, 101).

Verliefdheid groeit uit tot exclusieve liefde:

*Het kleinood ben je dat voor dieven onverkoopbaar is
omdat iedereen op de markt weet dat je van mij bent* (Markópoulos, 67).

Exclusieve liefde verstilt, valt stil, -verandert van 'gedaante': *Een liefde wordt geboren in een liefde* (Patrikios, uit 'Liefdes', 33). De nieuwe liefde verdampt eveneens:

Ik heb dorst als een drooggevalle rivier. .../...

Tussen de laatste sigaret en de nacht / slijt de herinnering (Markópoulos, 49).

Verloren-liefdes-herinneringen tenslotte verstollen:

Mijn oude liefdes. Zichtbare

uren van een eeuw die niet sterven wil (Vayenás, 161),

en zij versmelten in elkaar tot één onleesbaar gelaat: *Liefdes afwezigheid heeft altijd hetzelfde gezicht* (Vlavianós, 195).

4. *Hellas*: trots en kommer van de zes. Hun dichtwerk wemelt van reminiscenties, variaties, parafrasen, persiflages op:

4.1 *Hellas*' groots verleden. Zijn 'tijdloze' mythologie: o.a. *Alpheios en Arethousa* (Markópoulos, 57), *Alkistis* (Markópoulos, 65), *Persephone* (Patilis, 91), *Eros* (Patilis, 103 en 105). Zijn 'dominante' geschiedenis: o.a. *Geschiedenis van Oidipous* (Patrikios, 25), *Argo en Argos* (Patilis, 81 en 83), *Ik droomde dat ik met Leonidas Thermopylae verdedigde* en *Socrates na de gifbeker* (Patilis, 75 en 87). Zijn 'eeuwige' cultuur: o.a. *Terugkeer naar de Akropolis* en *Attische grafstèles* (Patilis, 77 en 87), *Zevenheiligen-kerk* (Patrikios, 21). Zijn 'absolute' natuur(schoonheid): o.a. *De gladde helling in Vèria bekoort mij* (Vayenás, uit 'De volmaakte orde', 151); *vlinders en rozen, basilicum en peulvruchten, hellingen vol tijd en oregano.../... en de zee lichter dan het lot* (Papadáki, passim 111-123).

4.2 *Hellas*' schrale heden. Trots werd kommer, wrang verwoord in Vayenás' *Ode* (147):

*Al bouw je nog zo veel met ijzer en beton je blijft uiteindelijk een turkenstulpje.
.../... Hellas welke vingers wroeten in je keel? Over mij gebogen
braak je bloed en eeuwigheid.*

Patilis (95) probeert te sublimeren:

O land van Attica

Je flatgebouwen zijn mij liever

dan het Parthenon.

Erzonder had ik jullie niet eens gezien

Warme witte zuilen van tranen,

maar Vayenás opnieuw relateert, in *Barbaarse Oden XVI* (163):

*De nacht, van moeder van 't heelal, / werd nu
een grijs vod, neergeworpen in een gore / hoek van Attica.*

De -oudere- Patrikios mildert die spot in een personificatie van *De bergen* (19):

*Ik moest ook delen in de last
die eeuwenlang op dit land had gedrukt.*

4.3 *Hellas*' bedreigde doch weerbare toekomst. Betreffende *het beetje toekomst dat ons rest* (Patrikios, 43) hooft én hoopt Patilis (85):

*De tijd zit tegen en toch gulpt
Als water in een zinkend schip*

Van alle kanten schoonheid binnen.

Stimulerende waarden voor die bange hoop zijn:

- mijn taal: *Mijn taal bewaren viel niet mee
tussen talen die haar dreigden op te slokken .../...
Ik trachtte niet één van haar woorden kwijt te raken
want tot mij spraken in die taal ook de doden (Patrikios, 35);*
- ons land: *Deze stad geneest mij met haar nachten
nachten van mijn land die niet veranderen. (Patrikios, 29).*
- een beetje god: *Ik ga het balkon op voor wat frisse lucht.
Tussen deur en horizon doet zich god voor (Papadáki, 111).*

Vertaler Hero Hokwerda presteerde, alweer, zijn intelligente mengeling van koel en heet, gebonden en uitbundig, precies en ruimrondom. Rijke en spitse informatie bezorgt hij in zijn historische en biografische 'Inleiding' (IX-XIX) en zijn bibliografische en verklarende 'Aantekeningen' (213-219). De tweetalige uitgave overhaalt ons tweetalig te lezen: onze ogen hóren dan ook "dat prachtige Nieuwgrieks" (sic Hokwerda, IX).

Een Griekse dichtbundel om zichzelf en elkaar cadeau te doen. Om een gevoel te behouden dat haast verdween: weemoed. Zoals in deze – typerende - afsluiter: het ogenschijnlijk grappige diep weemoedige versje van Markópoulos (47) over het fanfare-muzikantje dat ópgaat in z'n spel en zo z'n eigen gang gaat. Eén strakke metafoor voor de kunstenaar die z'n eigen(zinnige) weg zoekt, weg van de meelopende massa, - en verloren loopt - verloren...?

DE KAPEL

*Een kapel marcheerde over een kade in de provincie
en speelde marsen. Een jongetje van veertien jaar
met brede hoed en in een oud muziekuniform
speelde trombone en zag de bocht in de weg niet.*

*Zo sloeg de kapel af en liep het jongetje alleen rechtdoor.
Met de trombone en zijn grote hoed.*

Guido Demoen

R. Detrez, *Macedonië. Land in de wachtkamer*. Houtekiet, Antwerpen/Amsterdam, 2002, 287 blz.

ISBN 90 5240 6480

Macedonië heeft de afgelopen honderd jaar twee keer het wereldnieuws beheerst. De eerste keer betrof het de "Macedonische kwestie": de strijd tussen Grieken, Bulgaren en Serviërs tegen elkaar en tegen de Ottomanen om het bezit van de gelijknamige multi-etnische regio. Na twee decennia geweld werd de twist beslecht in de twee Balkanoorlogen (1912-1913): Griekenland kreeg het grootste zuidelijke deel, Servië palmde het noordelijke in, terwijl Bulgarije het moest stellen met een kleine noordoostelijke hoek. Daarmee was de kous niet af. Vanuit twee hoeken werd geprobeerd het bereikte status-quo te herzien. Bulgarije wilde, gesteund door een deel van de Slavische bevolking in Griekenland en Servië, Macedonië bevrijden van deze twee "vreemde" mogendheden. Tijdens de twee wereldoorlogen zou het kortstondig dit doel bereiken. Daarnaast had zich bij een deel van de Slavisch-taligen het bewustzijn gevormd dat ze niet tot de Bulgaarse natie maar tot een eigen Slavisch-Macedonisch volk behoorden. Na de Eerste Wereldoorlog versterkte hun streven naar een eigen staat, vooral met de steun van de communisten. Pas na de Tweede Wereldoorlog vond dit bewustzijn staatkundige erkenning, toen Tito het Servische deel van Macedonië als de "Socialistische Republiek Macedonië" in zijn Joegoeslavië integreerde.

In 2001 haalde Macedonië voor de tweede keer ruim de voorpagina's, toen het sluimerende conflict tussen Albanezen en Slavisch-Macedoniërs in een gewelddadige confrontatie uitbarstte. Het voortbestaan van de staat, die pas in 1991 door het uiteenvallen van Joegoeslavië zijn onafhankelijkheid verkregen had, leek bedreigd. Na het diplomatieke getouwtrek met Griekenland over zijn naam in de eerste helft van de jaren negentig, was dit een tweede zware slag voor het land. De akkoorden van Ochrid, gedictieerd door de internationale gemeenschap in de zomer van 2001, verplichten Macedonië nu om zijn exclusief Slavisch-Macedonische zelfdefinitie op te geven en zo de Albanezen een gelijkwaardige positie te verschaffen.

De literatuur over Macedonië en zijn geschiedenis kende een ware explosie in de jaren negentig. Zijn onafhankelijkheid riep de oude, door de Koude Oorlog ingesluimerde, angsten en emoties wakker in de buurlanden. De opgelaaide passies deden het Westen dat deel van de Balkan herontdekken.

Twee problemen bemoeilijken de studie van de Macedonische kwesties. Ten eerste is er het historisch probleem. Het Slavisch-Macedonische nationalisme is een laatkomer in vergelijking met het "nationale ontwaken" in de buurlanden. De eerste aarzelande tekens ervan zijn pas in de tweede helft van de negentiende eeuw waar te nemen. Maar zelfs dan nog bezitten de meeste inwoners van Macedonië enkel een pre-nationaal bewustzijn, waarbij vooral de Kerk als identificatiefactor fungeert, en vereenzelvigen grote groepen Macedonische Slaven zich met Bulgarije of sommigen zelfs met Servië of Griekenland. Kracht wint het idee van een eigen Slavisch-Macedonische identiteit pas in het interbellum. De historische vraag is dus wanneer het Slavisch-Macedonische nationale bewustzijn zich uitkristalliseerde, wanneer het sterk genoeg werd om een eigen staat te realiseren, en bovenal welke factoren dat proces hebben gestuurd. Daarmee verbonden is de vraag of de Slavisch-taligen in de delen van Macedonië die in Griekenland en Bulgarije terecht kwamen, een zelfde nationaal bewustzijn verwierven als de inwoners van de Republiek Macedonië, aangezien de verdeling van Macedonië plaatsvond in 1913, voor dit bewustzijn zich algemeen en sterk ontwikkeld had. Zijn deze mensen Slavisch-Macedoniërs, d.w.z. hebben zij hetzelfde nationaal bewustzijn als een inwoner van Skopje? Of zijn het Slavisch-sprekende

zijn als een inwoner van Skopje? Of zijn het Slavisch-sprekende Grieken, d.w.z. Grieken met een eigen lokale cultuur?

De kern van het probleem, niet alleen wat de relaties tussen Griekenland en de Republiek Macedonië betreft maar ook aangaande de hele Macedonische kwestie, is de betekenis van de term Macedonië. Griekenland beschouwt Macedonië als een zuiver geografische term, wat een ontkenning van het bestaan van de huidige Macedonische natie inhoudt. Macedonische nationalistenv zien er een etnische term in, en laten graag het territorium van die natie met het geografische gebied samenvallen, wat een ontkenning van de rechten van Grieken, Bulgaren, Serven en Vlachen inhoudt. Die moderne ambivalentie heeft gevolgen voor de historische vraag: als de bronnen spreken over het "Macedonische volk", bedoelen zij dan de Macedonische natie (Slaven) of de inwoners van Macedonië (Grieken, Slaven, Vlachen, etc.)? En als een hedendaags historicus die termen gebruikt, welke van beide betekenissen geeft hij eraan?

Hiermee stoten we op het tweede probleem. De historiografie omtrent Macedonië is noitort partijdig. Elke zijde creëerde haar versie, waarin waarheid en verdrinking in elkaar overliefpen. Macedonische historici laten hun natie zo vroeg mogelijk geboren worden; Bulgaren en Grieken neigen er vaak toe om het bestaan ervan te ontkennen of om het zo laat mogelijk te situeren. Vanaf de jaren negentig ontdekten bovendien mensenrechtenorganisaties het minderhedenprobleem en produceerden ze lange rapporten over de onderdrukking van de Slavisch-Macedonische minderheden in Griekenland en Bulgarije. Daarbij ging hun interesse soms meer naar het verlengen van hun lijsten van mishandelingen dan naar het controleren van hun informatie. Over Macedonië liggen informatie en desinformatie dicht bij elkaar, een kluwen dat een buitenstaander moeilijk kan ontwarren.

Aan deze twee kwesties heeft R. Detrez, professor in Gent en Leuven, een boek gewijd, getiteld "Macedonië. Land in de wachtkamer". Het eerste deel traceert de geboorte en de ontwikkeling van het Slavisch-Macedonische nationalisme in een historisch overzicht van de Oudheid tot aan de Tweede Wereldoorlog, via de Byzantijnse en de Ottomaanse tijd (hoofdstukken 1 tot en met 7). Het tweede deel behandelt de problemen waarmee de nieuwbakken Republiek van Macedonië (FYROM) sinds haar ontstaan in 1991 worstelt – problemen die culmineerden in het gewapende conflict tussen Albanezen en Slavische Macedoniërs (hoofdstukken 9 tot en met 13). Hoofdstuk 8 verbindt beide delen met een beknopt overzicht van de geschiedenis van Joegoeslavisch Macedonië en de positie van de "Macedonische" minderheden in de buurlanden.

De invulling van de hoofdstukken, die R. Detrez rijkelijk stoffeert met meestal overzichtelijk gepresenteerde feiten, weerspiegelt de gebruikelijke thema's van de hedendaagse Balkanliteratuur: de aandacht gaat vooral naar het nationalisme en de positie van de nationale minderheden. Over geen van beide heeft R. Detrez veel goeds te melden. Over de behandeling van de Slavisch-Macedonische minderheden in Griekenland bouwt hij een waar rekwisitoor op en ook Bulgarije komt er bekaaid af. De oorzaak hiervan ziet hij in het nationalisme van beide landen dat geen plaats laat voor een vrije ontplooiing van minderheden. De conflicten op de Balkan ontspruiten immers aan "de idee van de naar etno-culturele homogeniteit strevende, etnisch-nationale staat" (blz. 8). Dat nationalisme lust hij niet: "De cruciale vraag blijft of de etnische natiestaat eigenlijk wel deugt. Met de hoeveelheid dwang, geweld, oorlogen en burgeroorlogen voor ogen die dit soort staat sinds het betreurenswaardige ontstaan ervan aan het einde van de 18e eeuw gegenereerd heeft, kan een weldenkend mens deze vraag alleen maar negatief beantwoorden" (blz. 259).

Dit vraagt om een bemerking. Laten we het merkwaardige kwantitatieve criterium even buiten beschouwing – wie zal bewijzen dat de hoeveelheid ellende die andere staatsvormen hebben veroorzaakt groter of kleiner is dan die waarvoor de natie-staat hier terechtstaat? Mij lijkt het eenzijdig om elk Balkannationalisme (en impliciet elk nationalisme) te reduceren tot etnisch nationalisme (één volk, één staat). Voor de traditionele andere natievorm, de “civiele” natie waar de deelname aan de staat en zijn cultuur meer dan het etnische karakter de natie definieert (de handboeken geven als typevoorbeeld Frankrijk), is er blijkbaar geen plaats. Hoewel de conflicten van het laatste decennium en vooral de manier waarop die in het Westen gepercipieerd worden, lijken te bevestigen dat het etnische nationalisme een monopolie heeft op de Balkan, is dat te eenvoudig. Zeker, op de Balkan neemt het etnische aspect een belangrijke plaats in, maar ook de civiele component is aanwezig. Dit kan je bijvoorbeeld voor het Griekse nationalisme nawijzen. Zeker vanaf het begin van de twintigste eeuw, beschouwde men als Griek diegene die aan de Griekse cultuur deelnam, of hij nu thuis Turks, Vlachs of Slavisch sprak, orthodox, moslim of katholiek was. Tegelijk blijft een sterke etnisch-religieuze identificatiefactor spelen, die vooral de Grieks-orthodoxe Kerk cultiveert¹. Deze dubbele dimensie schijnt Detrez niet te zien²: de benadrukking van de civiele component door de Griekse staat in haar relaties met haar minderheden, is voor hem slechts een “perfid” schaamlapje voor een “repressief beleid” (blz. 131). Hij ziet een scherpe tegenstelling tussen een etnische natie-staat en een civiele staat, die hij van een “hoger beschavingspeil” vindt getuigen (blz. 258-259). Door de eenzijdige nadruk op het etnische nationalisme lijkt het begrippenapparaat van R. Detrez mij te beperkt om het nationalisme van de regio correct te beschrijven.

Laat ons even bekijken hoe R. Detrez de twee centrale problemen aanpakt, die we hierboven geschetst hebben. Ten eerste, de ontwikkeling van de Macedonische natie. Zijn perspectief zou ik als “kritisch Slavisch-Macedonisch” omschrijven: zijn schets van de Macedonische geschiedenis weerspiegelt de “nationale geschiedenis” die pro-Macedonische historici aanhangen, maar hij biedt er een kritische versie van. De auteur begint zijn uiteenzetting waar sommige nationalistena de Macedonische natie laten beginnen, namelijk met de antieke Macedoniërs. Deze exuberante claims, en ook de glorierijke middeleeuwse geschiedenis van de natie worden door R. Detrez weerlegd (hoofdstuk 2). Daarna vervolgt hij de groei van het Slavisch-Macedonische nationalisme, waarvan hij het ontstaan situeert in de jaren 1860. Daarop volgt het welhaast traditionele verhaal van een nationalisme dat zich na veel tegenkanting in een eigen staat kan nestelen. Daarbij gaat veel aandacht naar de guerillabewegingen in het Macedonië van voor de Balkanoorlogen (hoofdstuk 5). Dit perspectief is zeker niet fout en biedt het voordeel dat de lezer vertrouwd raakt met de (pseudo-) historische argumenten waarin de regio grossiert. Toch lijkt het me verantwoordelijk voor enkele blinde vlekken in de uiteenzetting. Ik noem er drie.

(a) Er gaat te weinig aandacht naar het hart van het probleem, de eenzijdige omslag van een geografische in een nationale term. Een heldere uiteenzetting daarvan zou enerzijds de lezer helpen het probleem beter te begrijpen en zou anderzijds de auteur ervoor behoeden de standpunten van de tegenstanders van het Macedonische nationalisme onnauwkeurig voor te stellen (in casu Griekenland, zie hieronder).

¹ Zie bv. P. Tzermias, *Politik im neuen Hellas*, Tübingen, 1997, blz. 13-20. Zie ook mijn bijdrage *De identiteit van Griekenland*, in *Streven* 68, 3 (2001), blz. 216-226.

² Dat een etnische en een civiele component altijd samengaan in elk nationalisme, heeft Prof. L. Vos in een lezing voor de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde geargumenteed (26 oktober 2002), te verschijnen in de *Handelingen* van deze instelling.

(b) R. Detrez beschouwt de groei van het Macedonisch nationalisme als het resultaat van een graduele bewustwording die in de negentiende eeuw is ingezet. De aandacht gaat vooral naar wat de "Macedonische nationalist" zelf gerealiseerd hebben (blz. 143-144). Deze zichtwijze is niet verkeerd, maar leidt ertoe dat er te weinig aandacht gaat naar externe factoren die de ontwikkeling van het Macedonisch nationalisme hebben beïnvloed. Een schets van de internationale diplomatieke situatie aan de vooravond van de Balkanoorlogen had een beter inzicht kunnen verschaffen in de tactiek van de *comitadji*. Laten we nog een voorbeeld geven. De steeds groeiende macht van de stalinistische Sovjet-Unie in de Balkan wordt kort aangehaald maar amper behandeld (blz. 118-119, 121). Pas vanaf de Tweede Wereldoorlog krijgen de communisten meer aandacht (blz. 134-142). Nochtans was die invloed reeds in de jaren '20 en '30 bijzonder groot. De Komintern erkende in 1934 als eerste internationale organisatie het bestaan van een Macedonische natie. Het is inderdaad niet correct om te beweren dat daarmee die natie "uitgevonden" werd (blz. 121), maar de verklaring duidt erop dat Stalin het Macedonische nationalisme steunde en bevorderde met de uitbreiding van de Sovjetmacht voor ogen. Tekenend voor de rol die Stalin voor Macedonië speelde, is dat hij zelfs de Bulgaarse communisten het nationale verleden liet herschrijven. Het lijkt van G. Delchev, één van de VMORO-comitadji die in 1903 gesneuveld was nabij Serres en wiens gebeente in 1923 door de Griekse regering als *Bulgaars* vrijheidsstrijder aan Bulgarije was overgedragen, werd op last van de Sovjetleider in 1947, als *Macedonische* held, aan de Socialistische Republiek van Macedonië gegeven¹.

(c) Ten derde uit Detrez' Macedonisch perspectief zich in zijn behandeling van de Macedonische minderheden in de buurlanden. De auteur gaat er vanuit dat de Slavisch-taligen in (geografisch) Macedonië tot de Slavisch-Macedonische etnie behoren en als dusdanig een minderheid vormen in Griekenland en Bulgarije. Bij de deling van Macedonië in 1912 tussen Griekenland, Servië en Bulgarije was het echter geenszins zo dat alle Slavisch-taligen zich tot de natie der "Slavisch-Macedoniërs" rekenden. In Griekenland woonde dus niet plots een "Slavisch-Macedonische" minderheid: zowel Servië als Bulgarije probeerden Griekenland ertoe te overhalen deze mensen als een Servische resp. Bulgaarse minderheid te erkennen. Over de nationale identiteit van deze mensen tasten we eigenlijk in het duister: waarschijnlijk identificeerde een deel zich uit vrije keuze of noodgedwongen met de Griekse natie. Anderen emigreerden naar Bulgarije. Sommigen volgden vermoedelijk het zich ontwikkelende 'Macedonische' zelfbewustzijn. Er waren ook Slavische Macedoniërs in Griekenland die zich met Servië identificeerden². Het "pre-nationale bewustzijn" van de inwoners van Macedonië was reeds de tijdgenoten opgevallen. Dit vraagstuk is nog amper op te lossen.

De huidige situatie kan ons echter helpen om minstens de complexiteit van het probleem te vatten. Een antropologe die enkele overwegend Slavische dorpen in het huidige Grieks-Macedonië heeft onderzocht, hanteert ruwweg vier categorieën om de huidige bevolking te klasseren: Slavisch-taligen die zich met Macedonië (FYROM) identificeren, Slavisch-taligen die zich met FYROM noch met Griekenland identificeren, geassimileerde Slavisch-Macedoniërs die zich met Griekenland identificeren, en etnische Grieken³. Deze classificatie is niet zonder problemen, maar duidt wel aan dat het bewustwordingsproces van de Slavisch-taligen geenszins statisch is en dat het fout is alle Slavisch-taligen in Griekenland als een "Macedonische" minderheid te beschouwen. Dit is één van de interessantste aspecten van het

¹ R. D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York, 1993 (=1996), blz. 59.

² I. Michailidis, *Traditional Friends and Occasional Claimants: Serbian Claims in Macedonia between the Wars*, in *Balkan Studies* 36 (1995), blz. 103-116.

³ Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood. Passages to Nationhood in Greek Macedonia. 1870-1990*, Washington, 1997.

Macedonisch probleem: een taal- en cultuurgroep wordt, nog voor ze in haar totaliteit een eigen identiteit ontwikkeld heeft, over drie verschillende staten verdeeld. In elk van die staten is de evolutie van deze groep anders en divers. Bovendien beïnvloeden ze elkaar: het ontstaan van de Socialistische Republiek Macedonië heeft bijvoorbeeld ongetwijfeld ingewerkt op de ontwikkeling van een duidelijkere “Macedonische identiteit” bij een deel van de Griekse Slavische bevolking. De onafhankelijkheid van Macedonië in 1991 heeft er op haar beurt zeker toe geleid dat een aantal van hen deze identiteit sterker gingen belijden.

R. Detrez gaat niet in op deze ingewikkelde, maar interessante problematiek. Hij behandelt de Slavisch-taligen in Griekenland als een gesloten groep, die hij al heel vroeg *en masse* een Slavisch-Macedonische identiteit toedicht: “Van alle Macedoniërs waren die in Grieks Macedonië het meest overtuigd van hun ‘Macedonische identiteit’. Vooral bij hen, krijgt men de indruk, leefde de opvatting dat zij Bulgaren noch Serven waren, maar Macedoniërs” (blz. 134, het citaat handelt over het interbellum). Het valt te betreuren dat R. Detrez deze ongenueanceerde bewering verkiest boven het benutten van recent antropologisch onderzoek, dat de diversiteit van de identiteitsvorming in Macedonië heeft blootgelegd en dat heeft gewezen op de talrijke factoren die daarop inwerken¹.

Het tweede probleem waarmee de Macedonië-specialist zich geconfronteerd ziet, is het gebrek aan degelijk wetenschappelijk onderzoek en de wildgroei aan desinformatie. R. Detrez, die zich vooral baseert op secundaire literatuur, is er zich van bewust en laveert meestal behendig langs de vele klippen. In één geval heeft hij zich laten vangen, namelijk wat de behandeling van de Slavisch-taligen in Griekenland betreft.

In het rapport van de *Minority Rights Group – Greece* wordt gewag gemaakt van de deportatie van “talrijke Slavische bewoners van Grieks-Macedonië” voor de Tweede Wereldoorlog. De bronnen die het rapport aangeeft, verwijzen echter naar gekende deportaties uit drie Thracische dorpen waarvan de bewoners guerilla-aanvallen uitvoerden op het terugtrekkende Griekse leger, verslagen door Atatürk in Klein-Azië (1922). Een andere auteur maakt gewag van een deportatie van vijfduizend Slavisch-taligen uit Grieks-Macedonië tijdens de dictatuur van Metaxas (1936-1941). Diens bron is echter de officiële “Geschiedenis der Macedonische natie”, verschenen in 1969, die geen enkele bronvermelding geeft². Onder andere op deze bronnen baseerde H. Poulton zich in zijn boek “Who are the Macedonians”³. Hiervan is R. Detrez voornamelijk afhankelijk voor zijn versie⁴. Hij doet er nog een schepje bovenop: “De Griekse regering probeerde Macedonië etnisch homogeen of homogener te maken (...). Dat kon door leden van de lokale Slavische bevolking op grote schaal over te planten naar andere delen van Griekenland” (blz. 132). Op blz. 133 vermeldt hij dan nog eens “interne verbanning naar Kreta”. Misschien is het verhaal over interne verbanning op grote schaal waar; het moet alleszins nog bewezen worden en de bronnen die Detrez aanhaalt, staven zeker zijn generalisatie niet. Het zou correcter geweest zijn als hij erop gewezen had dat

¹ Zie Anastasia Karakasidou, op. cit.; B. Γουνάρης κ.α. (επ.), Ταυτότητες στη Μακεδονία, Athene, 1997, twee werken die Detrez niet schijnt te kennen. Binnenkort verschijnt K. Brown, *The Past in Question. Modern Macedonia and the Uncertainties of Nation*, Princeton, 2003 (R. Detrez verwijst blz. 69 naar eerder werk van deze geleerde, maar zonder precieze referentie). De antropologische hoofdstukken van L. Danforth, *The Macedonian Conflict*, Princeton, 1995, lijken me onderbenut.

² Vlassis Vlassidis – Venjamin Karakostanoglou, *Recycling Propaganda: Remarks on Recent Reports on Greece's ‘Slav-Macedonian’ Minority*, in *Balkan Studies* 36 (1995), blz. 151-170.

³ Londen, 1995.

⁴ Hij citeert het boek drie keer op blz. 131-133.

een aantal gevallen van massale deportatie enkel in manifest partijdige bronnen vermeld worden, zoals H. Poulton, op. cit., p. 89 doet.

Fouten op andere punten bevestigen de slechte kwaliteit van zijn bronnen. De MaKiVe, een Griekse pro-Macedonische organisatie, publiceerde geen twee lokale krantjes, zoals hij op blz. 190 schrijft: *Moglana* was een folkloristisch tijdschrift, met de byzantijnse naam van de regio (*Moglana is* alleszins geen stad meer in Noord-Griekenland, zoals Detrez schrijft), waarin vanaf de late jaren '80 artikels verschenen die voor de zaak van de Slavisch-talige Macedoniërs (de *dopii*) opkwamen. In de helft van de jaren '90 werd het omgedoopt in *Zora* en werd het de exclusieve spreekbuis van de beweging. Op blz. 190 schrijft R. Detrez: "Pavlos Voskopoulos won bij de communale verkiezingen in 1993 14 procent van de stemmen". In 1993 waren er enkel nationale verkiezingen (lokale verkiezingen vonden het jaar erop plaats), waaraan van de zijde van de MaKiVe Anastasios Boulis deelnam, die ongeveer 700 stemmen haalde. In 1994 nam de "Regenboog", die zich als partij van de Slavische Macedoniërs presenteerde, aan de Europese verkiezingen deel en behaalde in heel Griekenland ongeveer 7250 stemmen. Geen van beide getallen correspondeert met 14 procent. Ik vermoed dat ook hier H. Poulton, op. cit., blz. 166 de bron van Detrez is; ik weet niet waar die zijn foute informatie vandaan heeft.

Laat ik duidelijk zijn: er valt genoeg kritiek te leveren op de sociale en politieke druk die op de Slavisch-taligen in Griekenland werd of wordt uitgeoefend. Maar er is geen reden om die met halve waarheden of generalisaties te staven. Het valt te betreuren dat de auteur in dit geval de beschikbare wetenschappelijke literatuur niet voldoende benut heeft om zijn uitzetting te corrigeren en te nuanceren¹.

R. Detrez heeft dus de dubbele kaap van de Macedonische kwestie over het algemeen succesvol genomen, al mis ik op bepaalde punten nuances. Ik heb daarnaast nog twee algemene bedenkingen en een aantal detailpunten.

(a) De achterflap geeft twee hoofdoorzaken van de huidige problemen in de republiek Macedonië, het nationalisme en de constructiefouten van de Joegoeslavische Republiek. In het boek zelf wordt de tweede oorzaak niet belicht (blz. 142-148, 162-163 gaan over Macedonië in het na-oorlogse Joegoeslavië, maar zwijgen over "constructiefouten"; op blz. 7 verwijst de auteur enkel naar vroegere boeken van zijn hand om dit idee te staven). Enkel het nationalisme wordt in een inleidend hoofdstuk behandeld, en in het besluit wordt het nogmaals als enige oorzaak opgevoerd. Dat maakt het boek nogal eenzijdig wat de interpretatie betreft.

(b) De auteur schenkt te weinig aandacht aan de brede context waarin de concrete gebeurtenissen zich situeren. We hebben hierboven al op de ontoereikende schets van Stalins rol gewezen. Een ander voorbeeld is de relatie tussen Griekenland en de Republiek van Macedonië vanaf 1991. De Griekse houding ten opzichte van de Republiek Macedonië en tegenover de Slavisch-talige minderheid laat zich niet begrijpen zonder een appreciatie van de scherpe tegenstelling communisten/anti-communisten in het na-oorlogse Griekenland (aangezien de Slavisch-taligen zich in grote getale bij het communistisch verzet hadden aangesloten). Evenmin mag in dat kader een schets van de relaties tussen Griekenland en Joegoeslavië ontbreken, getekend door dat conflict en door het feit dat Tito het irredentisme van de Macedoniërs heeft warm gehouden. In plaats van hierop ruim in te gaan, verkiest de auteur anekdotiek, die niet altijd *ad rem* is. Natuurlijk hebben beide zijden in het conflict over de naam

¹ Dit geldt ook voor andere passages. Over de *Abecedar*, een leerboek Macedonisch voor de Slavische minderheid in Griekenland, waarvan de verspreiding in 1925 werd stopgezet (blz. 130-131) bijvoorbeeld, had de auteur I. Michailidis, *Educational Problems in Greek Interwar Macedonia: The Case of the Primer 'Abecedar'*, in *Journal of Modern Greek Studies* 14 (1996), blz. 329-343, kunnen raadplegen.

onzinnige argumenten gebruikt, maar waarom vertelt R. Detrez uitgebreid over het feit dat er geklaagd werd van Griekse zijde over onofficiële Macedonische bankbriefjes met de Witte Toren van Thessaloniki, op de door een enkeling gevreesde invasie vanuit Macedonië en op het geval Babiniotis (dat eigenlijk geen band heeft met de Macedonische kwestie¹)? In plaats daarvan had hij beter het officiële Griekse standpunt correct uiteengezet. Op blz. 191 schrijft hij: "Griekenland beschouwde, op basis van het Griekse karakter van het antieke Macedonië, het woord 'Macedonië' en alle afgeleide woorden als integraal deel van het Griekse historische en culturele erfgoed en dus als ontoepasselijk op een Slavisch volk." Hoewel Griekse politici zich hebben laten opzweepen om dit extreme standpunt te verdedigen, is de officiële lijn genuanceerder. Die vertrekt van de idee dat Macedonië een geografische benaming is. Grieken en Vlachen zijn dus even goed Macedoniër als de Slavische Macedoniërs. Griekenland trekt het recht op zelfbeschikking van de Slavische Macedoniërs in de Republiek Macedonië niet in twijfel, noch dat zij op een deel van het geografische gebied Macedonië wonen. Wel vecht het aan dat één van de bevolkingsgroepen van die regio zich als de enige echte Macedoniërs zou mogen presenteren. Ook daarin zit genoeg conflictstof, maar er is geen sprake van het exclusivisme dat Detrez de Grieken toeschrijft².

Het lijkt me trouwens een foute inschatting dat de centrale bedreiging voor Griekenland het bestaan van een Slavisch-Macedonische minderheid zou zijn omdat het land vreesde daarvoor "op internationale fora op het matje" geroepen te worden (blz. 193). Griekenland heeft angst dat de "Macedonisering" van de Slavisch-taligen ertoe kan leiden dat de Republiek Macedonië delen van Grieks Macedonië claimt. Deze angst gaat terug op de perceptie dat een Macedonisch irredentisme in Joegoeslavië is warm gehouden. Het is mogelijk dat de Grieken die dreiging verkeerd ingeschat hebben en nog steeds fout beoordelen³. Het is zeker dat ze de zaak slecht hebben aangepakt. Maar zelfs foute ideeën hebben recht op een correcte weergave.

(c) Ten slotte noteer ik nog enkele fouten, onduidelijkheden en tegenspraken.

blz 17: "Macedonië strekte zich in de 19e eeuw aanzienlijk verder naar het noorden uit dan in de Oudheid", nl. tot aan het Sargeberge. Ten eerste is het voor de lezer moeilijk om te vergelijken omdat R. Detrez van het Macedonië van voor 359 v.Chr. enkel de oost-, west- en zuidgrens vermeldt. Ten tweede blijft in de Oudheid de benaming Macedonië niet beperkt tot de streek van voor 359 v. Chr.: het laat-antieke diocees Macedonië en de provincie Macedonië uit die tijd strekten zich ongeveer even ver noordelijk uit als het 19de-eeuwse gebied.

blz. 18-19: Op blz. 18 zegt Detrez dat de Macedoniërs omstreeks 500 v. Chr. gehelleniseerd zijn, op de volgende bladzijde situeert hij dat feit in de Hellenistische Tijd (323-31 v. Chr.).

blz. 78: Kreta werd niet in 1878 een autonoom gebied binnen het Ottomaanse Rijk; dat was in 1897.

blz. 80: Volgens R. Detrez had de VMORO, gesticht in 1893, als doel autonomie voor Macedonië te verwerven. Twee bladzijden later (blz. 82) geeft hij toe dat het "niet duidelijk is of ook de BMORK [een latere naam van de VMORO, PVN] ijverde voor aansluiting bij Bulgarije op langere termijn". Het dunkt me dat die tweede optie de meest waarschijnlijke is⁴. Bij de tegenstanders van deze gueril-

¹ De linguïst G. Babionitis werd aangeklaagd door enkele supporters van de voetbalclub PAOK, omdat hij in zijn woordenboek had genoteerd dat ze voor "Bulgaar" worden uitgesproken. In eerste aanleg verloor hij de zaak; in beroep won hij.

² Zie E. Kofos, *Greece's Macedonian Adventure: The Controversy over FYROM's Independence and Recognition*, in J. Pettifer (ed.), *The New Macedonian Question*, Londen-New York, 1999; en vooral A. Tziampiris, *Greece, European Cooperation, and the Macedonian Question*, Athene, 2001 (door Detrez niet benut).

³ Al blijft de idee van een herziening van de grenzen opduiken. Onlangs pleitte S. Mayer, voormalig Balkanchef van de CIA, voor grenscorrecties waarbij ook de "Macedonische" minderheid in Griekenland met het moederland zou verenigd worden (zie *Courier des Balkans*, www.balkans.eu.org).

⁴ Zie B. Βλασιάδης, *Η αυτονόμηση της Μακεδονίας: Από τη θεωρία στην πράξη*, in B. Γουνάρης κ.α. (επ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Athene, 1997, blz. 63-88, blz. 66.

lero's, bijvoorbeeld bij de Grieken, bestonden alleszins weinig illusies over hun ware doel. Zij beseften wel dat de *comitadji* als tactiek de autonomie van Macedonië hebben gepromoot, hetzij om onder de niet-Slavische bevolking steun te vinden, hetzij omdat het internationale diplomatieke evenwicht geen uitbreiding van Bulgarije verdroeg. Maar dat autonome Macedonië zou zonder enige twijfel in de invloedssfeer van Bulgarije liggen¹.

blz. 93-94: R. Detrez laat de Balkanoorlogen beginnen met een ultimatum van de Balkanstaten op 2/10/1912 en een incident dat Montenegro op 8/10/1912 uitlokte waarna de andere het ministaatje te hulp kwamen. Het incident tussen Montenegro en het Ottomaanse rijk vond plaats op 25/9 (Juliaanse kalender, 8/10 Gregoriaanse kalender); het ultimatum werd vijf dagen later (30/9 Juliaans, 13/10 Gregoriaans) overgebracht. Op 4/10 (Juliaans, 17/10 Gregoriaans) verklaarden Griekenland, Servië en Bulgarije de oorlog aan de sultan². De auteur lijkt ook in de knoei met de Juliaanse en Gregoriaanse kalender. In principe lijkt hij de Gregoriaanse te gebruiken, maar daarin is hij niet consequent. De Bulgaarse regering bood een wapenstilstand op 17/7 aan, niet op 18/7 (blz. 95) – maar wel volgens de Juliaanse kalender, want volgens de Gregoriaanse is het 30/7. 2 augustus is niet de dag van de Heilige Elias (blz. 84), dat is 20 juli, maar 20 juli volgens de Juliaanse kalender komt overeen met 2 augustus volgens de Gregoriaanse.

blz. 117: Bij de beschrijving van de stichting in 1919 van de naoorlogse VMRO, in naam de opvolger van de vooroorlogse VMORO, een guerillabeweging in Macedonië, die volgens R. Detrez na de Jong-Turkse Revolutie in 1908 ophield te bestaan (blz. 92), schrijft hij: "In haar talrijke publicaties kwam de VMRO op voor een 'autonoom' Macedonië, maar het was voor iedereen duidelijk dat ze eigenlijk de annexatie van Macedonië door Bulgarije nastreefde. In die zin was de VMRO de voortzetting van het vooroorlogse VK" (blz. 117). Dit lijkt me niet helemaal exact. Ten eerste werd de VMORO reeds in 1911 hersticht. Ten tweede kwamen de stichters van de VMRO zowel uit het VK als uit de VMORO. Bij de herstichting van de VMORO in 1911 waren de twee latere stichters van de VMORO betrokken, Alexandrov en Protogerov. De eerste kwam uit de VMORO. Omdat de beweging de verzoening met het VK nastreefde, werd enige tijd later Protogerov uit die beweging in het centraal comité van de VMORO opgenomen. De vooroorlogse VMORO verenigde dus reeds tot op zekere hoogte beide guerilla-bewegingen. Tijdens de eerste wereldoorlog bestuurden Alexandrov en Protogerov delen van Macedonië voor de Bulgaarse bezetter. Na de Bulgaarse nederlaag en het verlies van die gebieden stichtten beiden het VMRO in 1919³. Deze episode, die R. Detrez niet behandelt, geeft aan dat het verschil tussen beide organisaties eerder beperkt was.

blz. 133: De dictatuur van Johannes Metaxas begon in 1936, niet in 1935.

Het boek van R. Detrez getuigt van zijn vertrouwdheid met de regio en bevat een relatief compleet overzicht van de belangrijkste etappes van de Macedonische natievorming. Ook het recente conflict tussen Albanen en Slavische Macedoniërs wordt op een degelijke wijze geschetst. Daarmee heeft de auteur een ingewikkeld Balkanprobleem voor de Nederlandstalige lezer ontsloten. Toch overtuigt het me als geheel niet. Het is te eenzijdig in de interpretatie, er gaat te weinig aandacht naar de historische context en de auteur benut niet altijd het meest recente onderzoek. Daardoor is het boek op een aantal punten ongenueanceerd en niet exact.

Peter Van Nuffelen

¹ Zie de documenten gepubliceerd door Γ. Πετσίδας, Ιωανός Δραγούμη, Τα τετράδια του Ιλιντεν, Athene, 2000.

² Zie D. Dakin, The Unification of Greece 1770-1923, Londen (Griekse vertaling, Athene 1982) blz. 292-293.

³ Β. Βλασιάδης, op. cit., blz. 71, 77.

Antwoord van de auteur van *Macedonië. Land in de wachtkamer*

Peter Van Nuffelen betrapt mij op een aantal betreuenswaardige fouten en onduidelijkheden, die ik in een eventuele tweede druk van mijn boek prompt zal rechtzetten¹. Daarnaast formuleert hij tegen mijn voorstelling van de Griekse betrokkenheid in de Macedonische kwestie een aantal bezwaren, die hem tot de conclusie voeren dat mijn boek weliswaar 'relatief compleet' is en een en ander 'op degelijke wijze' schetst, maar verder 'eenzijdig', 'ongenuanceerd' en 'niet exact' is en geen aandacht heeft voor de 'historische context'. Laten we eens kijken wat daar van aan is.

Ieder die het woord neemt doet beweringen vanuit een bewust of onbewust aanwezig, vaak niet geëxpliciteerd ideologisch referentiekader. Ook de historicus die in eer en geweten probeert objectief en onpartijdig te zijn, ontsnapt daar niet aan. Ik beschouw het als een kwestie van fatsoen en als een dienst aan de lezer om mijn ideologisch referentiekader duidelijk aan te geven. Natuurlijk kan en mag de lezer het ermee oneens zijn, maar hij weet tenminste hoe ik tegen de zaken aankijk.

Ik beoordeel fenomenen als het nationalisme (natie- en staatsvorming) en annex de behandeling van etno-culturele minderheden vanuit de opvatting dat een staat zich ertoe moet beperken een constitutioneel kader te creëren, waarbinnen *alle* etno-culturele gemeenschappen binnen zijn grenzen dezelfde optimale kansen krijgen om wat ze voor hun identiteit houden te conserveren en te ontplooien. Een staat die dat doet noem ik - en noemt men - een 'civiele staat'. Daarnaast is er de 'etnische staat' die het exclusieve eigendom is van één enkele etno-culturele gemeenschap, waarbinnen slechts één etno-culturele identiteit gepromoot of getolereerd wordt. Het gaat daarbij overigens niet alleen om het constitutionele kader, maar ook om welk soort van nationaal gemeenschapsgevoel via onderwijs, media, literatuur en cultuur in het algemeen aan de burgers wordt bijgebracht. Omvat de nationale gemeenschap *alle* burgers van de staat, of alleen maar degenen die beantwoorden aan bepaalde etno-culturele criteria? In het eerste geval hebben we te maken met een civiele staat, in het tweede geval met een etnische staat. Beide geschetste modellen komen in de praktijk niet in zuivere vorm voor: alle moderne staten hebben ook een civiele component, en veel staten die zich civiele staten noemen ontwikkelen ook een set van (etno-)culturele criteria om de nationale

¹ Op enkele van de door Van Nuffelen gesignaleerde 'fouten, onduidelijkheden en tegenspraken' wil ik hier kort ingaan; op andere kom ik terug in mijn uiteenzetting.

- P. 17. Ik geef de noordelijke grens van het antieke Macedonië inderdaad niet precies aan, maar dat neemt niet weg dat veel deskundigen het erover eens zijn dat Macedonië zich in de 19de eeuw verder naar het noorden uitstreckte dan 'het antieke Macedonië van vóór de spectaculaire expansie onder Filips en Alexander in de 4de eeuw voor Christus' (*Macedonië. Land in de wachtkamer*, p. 17-8). Dat het 'laat-antieke diocees Macedonië' en de 'provincie Macedonië' uit die tijd wel tot ongeveer even ver noordelijk als het 19de-eeuwse gebied reikten, schraagt mijn bewering dat Macedonië als geografische entiteit een wisselvallig bestaan gekend heeft.

- P. 78. In oktober 1878 kreeg Kreta door het Pact van Halepa (Khalefa) een jaarlijks verkozen Algemene Assemblee, waarin christenen de meerderheid vormden, en een christelijke gouverneur, aangesteld door de sultan. Het moet deze situatie geweest zijn waaraan de Macedonische bevrijdingsbewegingen refereerden. Een 'autonoom gebied' werd Kreta inderdaad pas in 1897.

- Moglena is inderdaad geen stad in Noord-Griekenland, maar een streek. *Ta Mογλενά* en *Zora* kunnen 'folkloristische tijdschriftjes' genoemd worden; op de fotokopies die ik in mijn bezit heb, ziet *Ta Mογλενά* eruit als een krant en Tasos Kostopoulos noemt de publicatie 'μία εφημερίδα' (Τάσος Κωστόπουλος, *Η Απαγορευμένη Γλώσσα*. Athene 2000, p. 314.) De naam veranderde in *Zora* in 1993. De verkiezingsresultaten heb ik inderdaad overgenomen uit Poulton en die vergist zich.

Dat deze fouten meteen 'de slechte kwaliteit van mijn bronnen bevestigen' lijkt me een nogal voortvarende generalisatie, zoals ook de kwalificatie van deze fouten als 'halve waarheden' net iets te veel kade trouw insinueert.

gemeenschap te definiëren. Het onderscheid is dus niet altijd zo strikt, maar het blijft door veel historici en politicologen gehanteerd worden om bepaalde fundamentele beleidsopties ten aanzien van etno-culturele minderheden adequaat te beschrijven. Zelf deed ik dat vooral in *De sloop van Joegoslavië* (Antwerpen 1996).

Vanuit dit ideologische referentiekader, dat in *Macedonië. Land in de wachtkamer* geschetst wordt op pp. 13-4 en 259-60, beschrijf ik de processen van natie- en staatsvorming die verstrengeld zijn in 'de Macedonische kwestie'. Mocht dit referentiekader een vorm van vooringenomenheid zijn, dan oordeel ik vanuit die vooringenomenheid over de drie belangrijkste bij 'de kwestie' betrokken staten – Bulgarije, Griekenland en Macedonië - in ieder geval op dezelfde manier, zonder speciale voorkeur voor of afkeer van één van de drie.

Voor Van Nuffelen, die alle historiografie over Macedonië sowieso 'notoir partijdig' vindt, is mijn perspectief evenwel 'kritisch Slavisch-Macedonisch'. De kwalificatie 'kritisch' verdwijnt middels enkele retorische ingrepen vervolgens al gauw op de achtergrond en de suggestie van partijdigheid wordt steeds nadrukkelijker. Mijn 'kritisch Slavisch-Macedonische perspectief' wordt eerst nog omschreven als een weerspiegeling van 'de "nationale geschiedenis" die pro-Macedonische historici aanhangen', maar ik bied er een 'kritische versie' van. Vervolgens wordt mijn 'perspectief' in verband gebracht met dat van 'Macedonische nationalist': ik laat mijn uiteenzetting beginnen 'waar sommige nationalist [lees: Macedonische nationalist] de Macedonische natie laten beginnen, namelijk met de antieke Macedoniërs'. Ik begin mijn uiteenzetting uiteraard niet in de oudheid omdat Macedonische nationalist dat doen, maar omdat de oudheid chronologisch de vroegste periode is die in het debat tussen Grieken en Macedoniërs relevant is. De redenen die Macedonische nationalist hebben om hun geschiedenis dán te laten beginnen zijn niet de mijne. Van Nuffelen vermeldt dat 'de exuberante claims en de glorierijke middeleeuwse geschiedenis' door mij 'weerlegd worden'. Hoe mijn schets van de Macedonische geschiedenis dan een weerspiegeling kan zijn van 'de "nationale geschiedenis" die pro-Macedonische historici aanhangen', blijft onduidelijk.

In verband met Hoofdstuk 4, *De Macedonische kwestie*, meldt Van Nuffelen enkel dat ik daarin de groei beschrijf van het Slavisch-Macedonische nationalisme, dat ik laat beginnen in de jaren 1860. Op de door mij in dat hoofdstuk geboden interpretatie van de ontstaansgeschiedenis van de Macedonische natie gaat hij niet in, hoewel (omdat?) precies uit dat hoofdstuk blijkt in hoe geringe mate mijn visie 'Slavisch-Macedonisch' is. Ik verklaar het ontstaan van de Macedonische natie namelijk uit het vóórkomen van een aantal specifieke politieke, economische, sociologische en culturele belangenconflicten tussen Bulgaren in Bulgarije en 'Bulgaren' in Macedonië, waardoor een deel van de etno-culturele gemeenschap, die zich voordien Bulgaars noemde, vanaf de jaren zestig van de 19de eeuw een ander, nieuw, Macedonisch nationaal bewustzijn ontwikkelde. Ik heb enkele keren in de Macedonische academische historiografie aanzetten tot een gelijkaardige interpretatie van de Macedonische natievorming gelezen, maar dit is niet de 'nationale geschiedenis' die door Macedonische en 'pro-Macedonische' historici - en volgens Van Nuffelen ook door mij, zij het dan 'kritisch' - wordt aangehangen. Terwijl ik die belangenconflicten beschouw als de oorzaak van het ontstaan van de Macedonische natie, zijn ze voor de Macedonische historiografie het gevolg van het bestaan van de Macedonische natie al sinds lang vóór 1860. De culturele distinctieve eigenschappen, die voor Macedonische historici de natie 'maken', zijn voor mij veel meer een ideologische constructie, die de natievorming bevordert en legitimeert.

'Wat daarna komt' - hoofdstuk 5, *Terrorize the terrorists* - , schrijft Van Nuffelen, is het 'welhaast traditionele verhaal van een nationalisme dat zich na veel tegenkanting in een eigen staat kan nestelen'. Dat traditionele verhaal is vooral het relaas over de activiteiten van

de diverse guerrillabewegingen in Macedonië rond de eeuwwisseling. In feite is, na de uiteenzetting van mijn interpretatie van de ontstaansgeschiedenis van de Macedonische natie, weinig in mijn boek nog een traditioneel verhaal. Zo vormden in mijn optiek de steeds vaker botsende belangen van Bulgaren in Bulgarije en 'Bulgaren' in Macedonië een belangrijke factor in het proces van vervreemding tussen beiden en droegen ze op die manier bij tot het ontstaan van een aparte, lokale Macedonische belangengemeenschap, die geleidelijk een Macedonisch nationale ideologie en een Macedonisch nationaal bewustzijn genereerde. Met andere woorden, het feit dat een aantal Bulgaren uit Macedonië het niet eens was met de methoden en in toenemende mate ook met de doelstellingen van het Bulgaarse irredentisme, heeft *er mede toe geleid* dat zij Macedoniërs (mensen met een Macedonisch nationaal bewustzijn) werden. Voor de Macedonische historici waren de Macedoniërs het niet eens met die methoden en doelstellingen, *omdat* ze Macedoniërs waren.

In hoofdstuk 5 en in de volgende hoofdstukken relateer ik de vorming van het Macedonisch nationaal bewustzijn aan de doelstellingen van de diverse Bulgaarse, respectievelijk Macedonische 'bevrijdingsbewegingen'. Daarbij betoog ik uitvoerig, drie pagina's lang (78-80) en terloops nog op vele andere plaatsen, dat ongeveer alles aan deze bevrijdingsbewegingen onduidelijk en dubbelzinnig was. Wilden zij autonomie binnen of buiten het Osmaanse rijk, of binnen een Balkanfederatie? Wilden zij aansluiting bij Bulgarije of niet? Wilden ze dat alles echt of beweerden ze alleen om tactische redenen dat te willen? Beschouwden ze alleen Bulgaren of Slaven als Macedoniërs of alle inwoners van Macedonië? Niet alle Bulgaren in Macedonië werden Macedoniërs en vele Macedoniërs bleven de samenwerking met en de steun uit Bulgarije wenselijk vinden. Anderen kozen voor Servië. De bronnen zijn ondoorgrondelijk en polyinterpretabel doordat de nationale identifiëcaties voortdurend fluctueerden¹. Mij lijkt het essentieel deze vele interpretatiemogelijkheden te zien en niet, zoals de Bulgaarse en Griekse onderzoekers meestal doen, de Macedonisch-nationale dimensie te ontdekken, of, zoals de Macedonische historici, alles te zien als een Macedonisch-nationale gelegenheid. Hoe dan ook ziet een Slavisch-Macedonische lezing van deze bronnen er heel anders uit dan de mijne. Meer nog, tegen de achtergrond van de gevoeligheden in de regio en met name van de onwil van Bulgaren en Grieken om het bestaan(srecht) van de Macedonië-

¹ Van Nuffelen signaleert dat ik op p. 80 schrijf dat de VMORO in 1893 als doel had autonomie voor Macedonië te verwerven, en op p. 82 dat in 1896 de VMORO (die dan tijdelijk BMORK heet) op langere termijn wellicht toch voor aansluiting bij Bulgarije ijverde. Van Nuffelen vindt het laatste 'het waarschijnlijkst'. Best mogelijk, maar in 1902 met de hervorming van de BMORK tot TMORO, toen de organisatie ook toegankelijk werd voor Macedonische Grieken, Vlachen enzovoort en elke verwijzing naar Bulgarije uit de naam van de organisatie verdween, stonden de zaken er weer anders voor. Ongeveer dezelfde bedenking maak ik bij de opmerking die Van Nuffelen maakt naar aanleiding van mijn uiteenzetting op p. 117 over de stichting van de VMRO. Inderdaad wordt de VMORO in 1911 hersticht, maar al tijdens de Balkanoorlogen (1912-3) verdween de VMORO weer - reden waarom ik er verder geen aandacht meer aan besteed heb. Aleksandrov en Protogerov waren inderdaad betrokken bij zowel de heroprichting van de VMORO als bij de stichting van de VMRO in 1919. Ik schrijf dat de VMRO in haar talrijke publicaties opkwam voor een 'autonoom' Macedonië, maar dat het voor iedereen duidelijk was dat ze eigenlijk de annexatie van Macedonië door Bulgarije nastreefde, en dat de VMRO *in die zin* de voortzetting was van het vooroorlogse VK. '*In die zin*' slaat uiteraard op de *doelstellingen* van de VMRO, die maakten dat deze organisatie dichter stond bij het vooroorlogse pro-Bulgaarse VK dan bij de VMORO, waarbinnen sterkere 'Macedonische' tendensen aanwezig waren. De VMRO was in ieder geval veel pro-Bulgaarser dan de VMRO 'Verenigd'. Ik zou deze laatste organisatie als de ideologische voortzetter van de VMORO beschouwen. Maar ook hier weer is een en ander voor uiteenlopende interpretaties vatbaar. (VMORO staat voor - in Nederlandse vertaling - Interne Macedonisch-Adrianopolitaanse Revolutionaire Organisatie, BMORK voor Bulgaarse Macedonisch-Adrianopolitaanse Revolutionaire Comités, TMORO voor Geheime Macedonisch-Adrianopolitaanse Revolutionaire Organisatie, VMRO voor Interne Macedonische Revolutionaire Organisatie, en VK voor Opperste Comité.)

sche natie te erkennen kan de problematisering van de Macedonische natievorming door een historicus van buiten de regio voor een publiek van buiten de regio in de ogen van de Macedoniërs alleen maar Σ een vijandige daad overkomen: immers, die problematisering brengt de legitimiteit van de Macedonische staatsvorming in 1944 zelf in het gedrang. Het was uiteraard geenszins mijn bedoeling om de Macedoniërs - of welk volk in de regio ook - schade toe te brengen, ik heb alleen mijn visie op de ontwikkelingen gegeven, maar - en nu voor het laatst - hoe iemand die visie '(kritisch) Slavisch-Macedonisch' kan noemen, is mij een raadsel.

Mijn vermeende *parti-pris* voor de (Slavische) Macedoniërs lijkt Van Nuffelen impliciet in verband te brengen met een andere grote tekortkoming van mijn boek: ik doe Griekenland op vele punten onrecht aan. Om te beginnen hanteer ik een te beperkt begrippenapparaat om het nationalisme in de regio correct te beschrijven; daardoor zie ik het nationalisme te zeer in etnische termen en onderschat ik de 'civiele component'. Mijn mening citerend, dat de civiele staat van een hoger beschavingspeil getuigt dan de etnische staat, plaatst Van Nuffelen 'hoger beschavingspeil' tussen ironische aanhalingstekens, maar hij wil blijkbaar toch graag dat Griekenland ook een beetje zo'n civiele staat is. 'In Griekenland,' schrijft hij, 'beschouwde men als Griek diegene die aan de Griekse cultuur deelnam, of hij nu thuis Turks, Vlachs of Slavisch sprak, orthodox, moslim of katholiek was', en hij beschouwt dit als een aanwijzing voor de 'civiele component, die je voor het Griekse nationalisme kunt nawijzen'. Het wezen van een civiele staat is, zoals ik hoger al aangaf, dat hij zich niet exclusief identificeert met één bepaalde etno-culturele gemeenschap, maar ook aan andere etno-culturele gemeenschappen binnen zijn grenzen ('minderheden') een zo groot mogelijke ruimte biedt om hun identiteit te manifesteren. In Griekenland is daarvan geen sprake. Ik ken weinig staten die hun identiteit zo uitdrukkelijk etno-cultureel invullen als de Griekse, met zeer expliciete en dwingende verwijzingen naar taal, geschiedenis, cultuur, godsdienst, genetische continuïteit en dergelijke. De 'sterke etnisch-religieuze identificatiefactor', die Van Nuffelen noemt, is schijn, want de orthodoxie is in de praktijk niets anders dan een component van de Griekse etnische identiteit: de Grieken behoren niet, samen met andere etnische gemeenschappen, tot een supra-etnische of supra-nationale orthodoxe gemeenschap (zoals tot in de eerste helft van de 19de eeuw nog het geval was), maar andere etnische gemeenschappen worden via de orthodoxie als etnische Grieken gepercipieerd en vervolgens ook behandeld. De door Van Nuffelen genoemde 'civiele component' van het Griekse nationalisme komt er in de praktijk op neer dat niet-etnisch-Griekse burgers in Griekenland hun eigen culturele identiteit 'mogen' opgeven en etnische Grieken worden. Van Nuffelen geeft de 'ruimte' die Griekenland aan etno-culturele minderheden toemeet, heel precies aan: 'thuis'. Een dergelijke etnische invulling van de 'civiele natie' noem ik zonder schroom 'perfide'. Alle minderhedenproblemen ter wereld zijn ermee 'opgelost': de dominante meerderheid noemt haar etnische cultuur 'civiel', en alle minderheden gaan vervolgens in die 'civiele' cultuur op. Zulk minderhedenbeleid heet assimilatiepolitiek. De Griekse overheid blijft tot vandaag zulke assimilatiepolitiek voeren met een inzet van politionele en juridische middelen die ik met even weinig schroom 'repressief' noem - ook al is de mate van brutaliteit, zoals ik in mijn boek ook duidelijk aangeef, in de loop der jaren afgenomen¹. Van Nuffelen vindt mijn begrippenapparaat 'te beperkt' om het nationalisme van de regio correct te beschrijven. Ik vrees dat de manier waarop hij met het begrip 'civiel' omgaat te elastisch is om dat nationalisme correct te beschrijven.

¹ Zoals bekend vormt de Turkse minderheid een uitzondering. Voor haar is in uitvoering van het Verdrag van Lausanne van 1923 wel in een aantal culturele rechten voorzien.

Van Nuffelen vindt dat ik over het Griekse minderhedenbeleid strenger oordeel dan over het Macedonische, en dat ook het Bulgaarse er bekaaid van afkomt. Ik heb mijn uitgangspunten bij de beoordeling van natie- en staatsvorming en van het minderhedenbeleid dat ermee samengaat al aan het begin van deze tekst uiteengezet. Ook op de verwerpelijke manier waarop Macedonië, als deelstaat van Joegoslavië en daarna als onafhankelijke staat zijn Albanese minderheid behandeld heeft, ben ik uitvoerig en kritisch ingegaan (p. 151-2, 208 e. v.). Bij mijn bespreking van de behandeling van de Slavisch-Macedonische minderheid in Griekenland - door Van Nuffelen als 'een waar rekwisitoor' bestempeld -, heb ik me voornamelijk gebaseerd op de informatie verstrekt in de rapporten van diverse mensenrechtenorganisaties en door het *State Department*¹. Daarnaast heb ik verwezen naar *Who are the Macedonians?* van Hugh Poulton (London 1995). Hugh Poulton is een buiten de landen waarover hij schrijft algemeen gerespecteerd deskundige inzake minderhedenproblemen op de Balkan. Dat de samenstellers van deze rapporten en ook Poulton zich, net als iedereen, kunnen vergissen, hoeft geen betoog, maar over het algemeen gaan ze niet over één nacht ijs en is hun informatie redelijk betrouwbaar. Daarnaast weet iedereen die zich met mensenrechtenproblemen bezighoudt dat in de praktijk veel, zonet de meeste gevallen van schendingen van mensenrechten niét gerapporteerd worden. Als Van Nuffelen beweert dat de interesse van de samenstellers van die rapporten 'meer naar het verlengen van hun lijsten van mishandelingen dan naar het controleren van hun informatie' uitging en -gaat, dan is dat zeer onrecht².

Van Nuffelen verwijt mij dat ik - overigens zoals de meeste onderzoekers buiten Griekenland (en Bulgarije) - ervan uitga dat 'de Slavisch-taligen in (geografisch) Macedonië tot de Slavisch-Macedonische etnie behoren en als dusdanig een minderheid vormen in Griekenland en Bulgarije'. Ik heb in mijn boek aangegeven dat de identiteit van deze Slavische Macedoniërs onduidelijk is, maar dat kan aangenomen worden dat ze zich ofwel 'Bulgaren', ofwel 'Macedoniërs', ofwel (maar dat was een kleine minderheid) 'Serven' voelden, en dat hun nationale bewustzijn lange tijd fluctueerde. De Griekse opvatting is dat de 'Slavisch-taligen' op het ogenblik dat het zuidelijke deel van Macedonië in 1913 binnen de grenzen van Griekenland opgenomen werd, geen nationaal bewustzijn hadden - Van Nuffelen noemt hun bewustzijn 'pre-nationaal -, of dat ze zich identificeerden met de Griekse natie. Danforth schrijft: 'It seems most likely that at this time most of the Slavs of Macedonia, especially those in rural areas, had not yet developed a sense of national identity at all.'³. Ik vind 'not yet' en 'at all' wat overdreven, maar in de mate dat Danforth's bewering klopt, is ze ook van toepassing op *alle* etno-culturele gemeenschappen in de regio, inclusief de Grieken. Ook hun 'nationaal bewustzijn' was nog in vele opzichten 'pre-nationaal' (in de zin dat ze zich veeleer identificeerden met een religieuze dan met een nationale gemeenschap) en 'not yet developed'. Toch worden die Grieken zonder reserve 'Grieken' genoemd. Daarnaast is het zo dat de

¹ Wie de sites van deze organisaties op het internet raadpleegt - ze zijn het makkelijkst te vinden op http://www.greekhelsinki.gr/bhr/english/special_issues/macedonians_in_greece.html, kan constateren dat ik slechts een klein deel van de 'gevallen' van schendingen van de mensenrechten in mijn bespreking vermeld heb. Van 'een waar rekwisitoor' is dan ook geen sprake.

² Hij baseert zich bij zijn oordeel blijkbaar op de lijst van echte en vermeende vergissingen die Vlassis Vlassidis en Veniamin Karakostanoglou geven in 'Recycling Propaganda: Remarks on Recent Reports on Greece's "Slav-Macedonian Minority"', *Balkan Studies* 36 (1995), nr. 1, 151-170. De auteurs concluderen dat de meeste vergissingen te wijten zijn aan een verkeerde interpretatie van etniciteit op de Balkan. Iedere rapporteur die ervan uitgaat dat er in Noord-Griekenland wel een Slavisch-talige etnische minderheid leeft en oordeelt dat deze bepaalde culturele rechten zou moeten hebben, maakt zich derhalve schuldig aan desinformatie.

³ Danforth, Loring M., *The Macedonian Conflict. Ethnic Nationalism in a transnational world*. Princeton, NJ, 1995, p. 65.

Macedonische Slaven met hun 'pre-nationaal' of onontwikkeld nationaal bewustzijn in de meeste statistieken uit het begin van de 20ste eeuw, dus niet alleen in de Bulgaarse, maar ook in de Griekse statistieken, in de regel 'Bulgaren' genoemd worden, en dat zij ook zichzelf meestal zo noemden. Ik ben de eerste om af te dingen op de (Bulgaarse) visie dat deze Slaven een 'Bulgaars nationaal bewustzijn' hadden, maar aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog is er in ieder geval sprake van méér dan de identificatie met een louter etnische gemeenschap. Binnen deze Bulgaarse gemeenschap ging dan een toenemend aantal mensen zich identificeren als 'Macedoniërs'. Inderdaad was een flink segment van de Slavische stedelijke bevolking vergriekst en waren er binnen en buiten de steden Slaven die kozen voor het Griekse patriarchaat in plaats van voor het Bulgaarse exarchaat. Die beschouwden zichzelf in die tijd inderdaad als - al dan niet nog Slavofone - Grieken en voor mij zijn zij ook Grieken¹. Ik kan me voorstellen dat na de slachtpartijen aangericht door de Bulgaarse, Griekse en Servische guerrilla-eenheden tussen 1895 en 1912, na de 'zuiveringen' tijdens de Balkanoorlogen (men leze hierover het *Carnegie Report*), na de 'vrijwillige' bevolkingsruil tussen Bulgarije en Griekenland, en gezien de vijandige houding van de Griekse overheid jegens de Slaven in Macedonië tijdens het interbellum veel 'Slavisch-taligen' het wijzer achtten zo vlug mogelijk 'Grieken' te worden of te doen of ze geen nationale identiteit hadden. Uit de rapporten van Griekse ambtenaren uit die tijd blijkt echter dat vele 'Slavisch-taligen' nog steeds geen Grieks bewustzijn hadden en een Slavisch bewustzijn hadden bewaard. Ook de massale deelname van Slavische Macedoniërs in het communistische verzetsleger, dat hun autonomie beloofd had, wijst erop dat velen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog een Slavisch, meer bepaald (Slavisch-) Macedonisch bewustzijn hadden - waarschijnlijk mede 'dank zij' de repressie waaraan de Griekse overheid hen tijdens het interbellum had blootgesteld. Danforth schrijft: 'As a result [van wat hij omschrijft als 'the Greek government's assimilationist policies in Greek Macedonia] many of these people [the Slavic-speaking local Macedonians] did not develop a Greek national identity, but came to identify themselves in a national sense as Macedonians, not as Greeks.'² Wie Bulgaar, Griek noch Serviër was, noemde zich - noodgedwongen of gemakshalve - naar de streek waar hij leefde: Macedonië³. Men kan erover redetwisten of de Macedoniërs in Bulgarije, Griekenland en Servië één zelfde Macedonisch nationaal bewustzijn deelden. Waar de Macedonische Slaven in Bulgarije en Servië door de taalverwantschap relatief makkelijker opgingen in de Servische, respectievelijk Bulgaarse gemeenschap, bleef in Griekenland door het taalverschil het onderscheid duidelijker bestaan. In die zin - zoals ook wel uit de context kon opgemaakt worden - noemde ik de Slavische Macedoniërs 'het meest overtuigd' van hun Macedonische identiteit. Misschien was de formulering 'het scherpst bewust' correcter en duidelijker geweest, maar daarmee zou Van Nuffelen evenmin vrede kunnen nemen. In ieder geval is het niet in mij opgekomen dat

¹ Nog een punt waarop mijn visie verschilt van die van Macedonische historici, die meestal ook de totaal vergriekste nakomelingen van Slavische Macedoniërs als 'Macedoniërs' blijven beschouwen.

² Danforth, *The Macedonian Conflict*, p. 70-1. Het boek van Danforth gaat vooral over de 'Macedonische kwestie' in de Griekse en Macedonische diaspora. Ik heb de 'antropologische hoofdstukken' 'onderbenut' omdat ze aan mijn uiteenzetting weinig toe te voegen hadden. Overigens wilde ik ook behoedzaam omspringen met een bron, die zo uitdrukkelijk door Griekse deskundigen 'gewraakt' wordt. Kofos schrijft over Danforth dat hij 'apparently lacking the historical background to comprehend the issues at hand, sought to construct his 'own' revisionist history of Macedonia, by conveniently ignoring, misquoting or even degrading specialist historians of long standing'. (Evangelos Kofos, 'Greek policy considerations over FYROM independence and recognition', in: *The New Macedonian Question*. Onder de redactie van James Pettifer. London 2001, p. 261.)

³ Dit moet de fameuze 'omslag' van een geografische in een nationale term zijn, waar Van Nuffelen met zoveel argwaan over schrijft - een 'omslag', waarvan ook de echte of vermeende Slavisch-Macedonische aanspraken op de status van 'enige echte' Macedoniërs deel uitmaken.

de Slavische Macedoniërs tijdens het interbellum hetzelfde nationale bewustzijn hadden als de inwoners van de (Joegoslavische of de huidige) Republiek Macedonië: een Macedonische (deel)staat bestond toen nog niet. Maar ze noemden zich wel Macedoniërs (*makedonci*) en de Grieken noemden hen ook zo (*makedhones*), want dat hield minder gevaren in dan 'Bulgaren' of 'Serven'. Ik zie hoe dan ook geen reden om hen niet 'Macedoniërs' te noemen, met alle reserves wat hun nationaal bewustzijn betreft die ik ook in mijn boek aangegeven heb. Ik heb de Macedoniërs in Grieks Macedonië overigens systematisch Slavische Macedoniërs genoemd om aan te geven dat er ook andere Macedoniërs waren.

Ik wil in verband hiermee even ingaan op een bekend 'Grieks' argument, dat ook Van Nuffelen hanteert. Om de stelling te schragen dat de 'Slavisch-taligen' na de Eerste Wereldoorlog in Grieks Macedonië 'geen' of een 'Grieks' nationaal bewustzijn hadden, wordt het bestaan van een Macedonische natie ofwel ontkend (wat op den duur onhoudbaar is gebleken), ofwel wordt het ontstaan van een Macedonisch nationaal bewustzijn zo laat mogelijk in de tijd gesitueerd. Een grote voorkeur gaat in Griekenland (en Bulgarije) in de polemiserende en/of populaire historische literatuur uit naar de Tweede Wereldoorlog, tijdens dewelke Stalin en de communisten de Macedonische natie zouden 'uitgevonden' hebben. De erkenning van het bestaan van een Macedonische natie door de Comintern in 1934 vormde daartoe de aanloop. Ook Van Nuffelen verwijt mij dat ik te weinig aandacht heb voor 'de historische context', 'de externe factoren die de ontwikkeling van het Macedonisch nationalisme beïnvloed hebben', en de belangrijkste factor blijkt dan 'de steeds groeiende macht van de stalinistische Sovjetunie in de Balkan' te zijn. Zijn opmerking is een echo van wat Vlasidis en Karakostanoglou ook al in het werk van andere onderzoekers opmerkten: 'a reluctance to deal with some revealing aspects of the Macedonian Question (for example the Communist factor)¹'. Het is inderdaad zo dat buiten Griekenland (en Bulgarije) de invloed van de 'communistiche factor' in de Macedonische natievorming minder aandacht krijgt. Die factor kan ook nooit werkelijk doorslaggevend geweest zijn. De communistiche partijen functioneerden veelal illegaal, wat hun invloed beperkte; ze beschikten als partijen sowieso niet over de machtsmiddelen van een staat om de bevolking een bepaald nationaal bewustzijn op te leggen. Het relatieve succes van de communistiche partijen onder de Macedoniërs in Bulgarije, Griekenland en Joegoslavië lijkt mij veeleer juist een aanwijzing voor de *aanwezigheid* van een Macedonisch nationaal bewustzijn. Stalin zou niet geprobeerd hebben het Macedonische nationalisme te gebruiken als destabiliserende factor op de Balkan, mocht dat nationalisme niet in voldoende sterke mate geleefd hebben. Ook met betrekking tot de stichting van de Macedonische (deel)staat, eerst binnen een geplande Balkanfederatie, naderhand binnen de Joegoslavische federatie, lijkt de invloed van de stalinistische Sovjetunie me belangrijk, maar niet doorslaggevend. Dat wil zeggen, de Macedoniërs hebben er hun staat aan te danken en zoals ik uitvoerig – en nogal ontluisterend – beschreven heb (p. 144-8), heeft de Macedonische natievorming haar beslag gekregen *binnen* die Joegoslavische deelstaat, maar in de ontwikkeling van een Macedonisch nationaal bewustzijn was de Comintern slechts één van de vele factoren, en zeker niet één die bijzondere aandacht verdient. Frappant is de gretigheid waarmee de Macedonische natievorming gerelateerd wordt aan de compromitterende figuur van Stalin. De Macedonië-politiek van de Comintern werd in grote mate (mee) uitgestippeld door Bulgaren en Macedoniërs. De idee van de Balkanfederatie werd uiteindelijk *door Stalin* afgevoerd en de Macedonische natie kreeg de attributen van een echte natie (eigen taal, ge-

¹ Vlasidis & Karakostanoglou, 'Recycling Propaganda', 169.

schiedenis, enzovoort) binnen Joegoslavië, dat vanaf 1948 de contacten met Stalin *verbroken* had¹.

Van Nuffelen beschouwt de manier waarop ik de behandeling van de Slavisch-Macedonische minderheid in Griekenland voor en na de Tweede Wereldoorlog beschrijf als 'ongenuanceerd'. Hij heeft ook kritiek op de manier waarop ik met mijn bronnen omspring. Mijn verhaal over 'interne verbanning op grote schaal' van Slavische Macedoniërs vindt hij 'misschien wel waar, maar het moet bewezen worden, en die bewijzen lever ik niet'. Van Nuffelen heeft gelijk wanneer hij stelt dat ik mijn bewering over massale interne verbanningen van Slavisch Macedoniërs in Griekenland niet met bronnen staaf. Ik zal die slordigheid hier goedmaken. Kostopoulos noemt in *H Απαγορευμένη Γλώσσα* - een boek van 400 pagina's waarin elke bewering met overvloedige verwijzingen naar primaire, veelal Griekse bronnen gestaafd wordt - volgende gevallen van interne verbanning, waarvan er een aantal een massaal karakter had:

- P. 159-60. Vanaf augustus 1935 werd een pogrom (πογκρόμ) aangekondigd tegen de *in-heimse* (γηγενών) onderwijzers in West-Macedonië; er werd beslist dat zij of ontslagen of overgeplaatst zouden worden naar Zuid-Griekenland en vervangen door collega's uit Zuid-Griekenland. In een aanzienlijk aantal gevallen betrof deze 'zuivering' (εκκαθάριση) niet alleen aanhangers van Venizelos of communisten, maar ook oprecht vaderlandslievende onderwijzers uit het anti-Venizelos-kamp. Vanaf de lente van 1936 is er een toename van het aantal verbanningen (ο πολλαπλασιασμός των εκτοπίσεων), nu ook van personen uit de locale "gegoede klasse", zonder banden met de communistische beweging of de VMRO 'Verenigd'.

- P. 162. Hier citeert Kostopoulos, Evangelos Kofos, *Nationalism and communism in Macedonia*, Thessaloniki 1964, p. 50: 'Met een reeks overheidsmaatregelen werd het de Slavofonen verboden hun Slavische dialect in het openbaar te spreken, de deportaties (εκτοπίσεις) naar de eilanden gebeurden willekeurig.'

- P. 167. 'De straffen begonnen met "het verbod op het spreken van 'gemeen-Bulgaars (παλιοβουλγάρικά)'" tot zware geldboeten, gevangenisstraf, foltering met de beruchte ricinusolie, ballingschap (εξορία) ...'

- P. 175. 'Tegelijk kregen de deportaties (οι εκτοπίσεις) van de Slavische Macedoniërs naar de concentratiekampen die de dictatuur van Metaxas had ingericht op de eilanden van de Egeïsche zee een massaal en willekeurig karakter (ένα μαζικό και αδιάκριτο χαρακτήρα), die in sterke mate elke vroegere implementatie van de veiligheidsmaatregelen overtrof.'

- P. 176. 'Met het uitbreken van de Grieks-Italiaanse oorlog wordt de repressie nog algemener, met als resultaat de verbanning in groten getale van duizenden anderstaligen uit de grensstreek (τον σωρηδόν εκτοπισμό χιλιάδων «ξενόφωνων» κατοίκων της μεθόριου). Uit de context is het duidelijk dat het om Slavisch-Macedonische anderstaligen gaat.

Ik geloof dat ik de waarheid weinig geweld aangedaan heb door te poneren dat deze interne verbanningen een massaal karakter hadden.

¹ Een ander punt waarop ik onvoldoende aandacht blijf te hebben voor de 'historische context', betreft 'de internationale diplomatieke situatie aan de vooravond van de Balkanoorlogen', die 'een beter inzicht had kunnen verschaffen in de tactiek van de *comitadji*'. Die kritiek begrijp ik niet goed. De internationale situatie op de Balkan? In Europa? De internationale situatie kan voor een deel mee de doelstellingen van de Bulgaarse/Macedonische bevrijdingsbeweging helpen verklaren - onafhankelijkheid was voor de Grote Mogendheden lange tijd onaanvaardbaar, vandaar dat de bevrijdingsbeweging(en) hun eis beperkte(n) tot autonomie binnen het Osmaanse rijk -, maar het gaat dan veeleer om (politieke) strategie dan om (militaire?) tactiek. Aan de vooravond van de Balkanoorlogen is de 'tactiek' van de *comitadji*'s (guerrillaoorlog; uitlokken van een massale opstand met het oog op militaire interventie) al zo'n vijftien jaar oud; in welke mate de internationale situatie er op dat moment nog als verklaring voor kan dienen, is onduidelijk.

Informatie in een boek moet verifieerbaar zijn, maar dat geldt ook voor informatie in recensies. Van Nuffelen heeft het over *Fields of Wheat, Hills of Blood* (Washington 1997) van Anastasia Karakasidou en Ταυτότητες στη Μακεδονία van Vasilis Gounaris (Athene 1997) - 'twee werken die Detrez niet schijnt te kennen'. Het laatste werk ken ik inderdaad niet, maar het eerste wel, en dit blijktbaar zeer in tegenstelling tot Van Nuffelen zelf. Van Nuffelen vertelt over 'een antropologe' die de bevolking van Macedonië indeelt in vier categorieën: 'Slavisch-taligen die zich met Macedonië (FYROM) identificeren, Slavisch-taligen die zich met FYROM noch met Griekenland identificeren, geassimileerde Slavisch-Macedoniërs die zich met Griekenland identificeren, en etnische Grieken', en hij verwijst naar Karakasidou's *Fields of Wheat, Hills of Blood*, zonder de pagina te vermelden. Deze indeling komt in het boek van Karakasidou echter helemaal niet voor. Mocht Van Nuffelen *Fields of Wheat, Hills of Blood* gelezen hebben, dan had hij geweten dat Karakasidou het veldonderzoek voor dit boek verrichtte vóór de onafhankelijkheid van Macedonië (FYROM) en zij onmogelijk op die manier naar FYROM kon verwijzen. Blijkbaar heeft Van Nuffelen deze informatie weer overgenomen uit Vlasidis en Karakostanoglou, maar die verwijzen naar een andere publicatie van Karakasidou. 'Het valt te betreuren,' schrijft Van Nuffelen, dat R. Detrez deze ongenueanceerde bewering [dat de Slavisch-taligen in Grieks Macedonië 'Macedoniërs' zijn, R. D.] verkiest boven het benutten van recent antropologisch onderzoek, dat de diversiteit van de identiteitsvorming in Macedonië blootlegt en dat heeft gewezen op de talrijke factoren die daarop inwerken.' Mocht Van Nuffelen zelf dit recente antropologische onderzoek - ik zou er nog *Macedonia. The Politics of Identity and Difference* (London 2000) van Jane K. Cowan aan kunnen toevoegen - wèl ten volle benutten, dan kon hij weten dat in de werken van deze auteurs/editors als een van de 'talrijke factoren die [op de identiteitsvorming] inwerken' ook uitvoerig de assimilatiepolitiek van de Griekse overheid beschreven wordt - ongeveer in dezelfde termen als ik dat in mijn boek gedaan heb. In ieder geval had hij mij moeten attenderen op nog een ander aspect van dat antropologische onderzoek, dat ik in mijn boek geheel buiten beschouwing gelaten heb: de haatcampagnes in de pers en de intimidaties door de overheid, waarvan onderzoekers en/of onderzochten het slachtoffer worden. Het *Afterword* van Karakasidou's boek (p. 229-30) vormt in dat verband nogal verbijsterende lectuur.

Laat ik stilaan afronden met een korte beschouwing over Van Nuffelens kritiek op mijn alweer ongenueanceerde weergave van de 'officiële Griekse lijn' inzake de Republiek Macedonië en de kwestie van de naam¹. 'Griekenland,' schrijf ik, 'beschouwde, op basis van het Griekse karakter van het antieke Macedonië, het woord 'Macedonië' en alle afgeleide woorden als integraal deel van het Griekse historische en culturele erfgoed en dus als ontoepaselijk op een Slavisch volk.' Van Nuffelen informeert ons dat Griekse politici zich weliswaar hebben laten opzweepen om dit 'extreme standpunt' te verdedigen, maar dat de officiële lijn genuanceerder was. Die 'officiële lijn' blijkt echter dicht bij dit 'extreme standpunt' aan te sluiten. Kofos schrijft: 'On the other hand, *official Greek policy*, supported by all major Greek political parties, rejected the existence of a 'Macedonian' nation. This denial, however,

¹ Hij verwijst me hiervoor onder meer naar een artikel van Evangelos Kofos, 'Greece's Macedonian Adventure: The Controversy over FYROM's Independence and Recognition', dat zou opgenomen zijn in James Pettifer, *The New Macedonian Question*. In de tweede uitgave van dit boek uit 2001 komt een artikel met als titel 'Greek policy considerations over FYROM independence and recognition' (p. 226-262) voor. Het artikel met de titel die Van Nuffelen opgeeft is te vinden op het internet (http://www.macedonian-heritage.gr/Contributions/contr_Kofos19990705.html). Er zijn verschillen tussen beide artikels, zodat verwarring kan ontstaan. Ik verwijs hier (anders dan in mijn boek) naar het artikel in het boek van Pettifer, omdat ook Van Nuffelen daar naar alle waarschijnlijkheid in zijn recensie naar verwijst.

did not mean the negation of the existence of a separate Slavonic people in SRM, but to its Macedonian name; a name which was considered a constituent element of Greek cultural heritage.¹ (Cursief van mij.) In de voetnoot die Kofos hierbij aanbrengt blijkt duidelijk dat met name een Slavische staat zich niet Macedonisch mag noemen: 'The appropriation of the Macedonian name by a (Slavic) state implies territorial claims.'² Uit het artikel van Kofos is verder niet altijd precies op te maken welke de 'officiële lijn' precies was. Was de 'unique consensus' (p. 234), waarin alle partijen en de publieke opinie zich konden vinden, de 'officiële lijn', of de nuances die 'serious academics, including historians' (p. 246) eraan aanbrachten? Kofos beschrijft hoe de 'maximalist line' geleidelijk de 'official policy' werd. Ik ben er in mijn boek voor alle zekerheid van uitgegaan dat het standpunt dat de Griekse regering bij monde van haar vertegenwoordigers bij de EU liet naar voren brengen de 'officiële lijn' weergaf. Die bestaat er sinds 1992 in dat alleen een naam '*which will not include the denomination Macedonia*' aanvaardbaar is (p. 239); ook 'derivatives' (zoals Nieuw-Macedonië, Noord-Macedonië) komen niet in aanmerking³. Van Nuffelen stelt het voor alsof Griekenland alleen bezwaar had tegen het feit dat de Slavische Macedoniërs het recht opeisten zich als enige echte Macedoniërs te mogen presenteren. In feite eisen precies de Grieken dat exclusieve recht op - Η Μακεδονία είναι ελληνική (Macedonië is Grieks) - en ontzegden ze alle anderen, en in het bijzonder de Slavische Macedoniërs, het recht om zichzelf Macedoniërs te noemen en hun staat Macedonië. De idee dat Grieken en Vlachen in Macedonië zich even goed als de Slaven 'Macedoniër' moeten kunnen noemen, is als 'officiële lijn' tamelijk onzinnig. De Vlachen hebben daar geen behoefte aan, de Grieken zijn Grieken en de Slaven mógen zich geen Macedoniërs noemen. Overigens is mij geen Macedonisch officieel document bekend waarin Skopje eist dat Griekenland niet langer meer gebruik maakt van de term 'Macedoniërs' voor de niet-Slavische inwoners van Macedonië of Noord-Griekenland niet langer 'Macedonië' noemt. Wel willen ze gewoon 'Macedoniërs' heten, en niet 'Slavisch-Macedoniërs'. Hoe dan ook, het leek me relevanter om in mijn boek te beschrijven door welke standpunten de betrokken landen zich in hun concrete diplomatieke demarches en andere maatregelen lieten leiden dan om groot belang te hechten aan een of andere subtiële 'officiële lijn', die op de concrete gang van zaken nauwelijks enige invloed blijkt te hebben gehad⁴.

Mijn *reply* op de recensie van Van Nuffelen kan bij de lezer, die niet ook *Macedonië. Land in de wachtkamer* gelezen heeft, de indruk wekken dat ik in mijn boek Griekenland inderdaad onrechtvaardig hard aangepakt heb. In feite gaan alles bij elkaar slechts enkele tientallen pagina's - in een boek van meer dan 260 pagina's - speciaal over Griekenland en heb ik mij, zoals ik schreef, even hard uitgesproken over aspecten van de natie- en staatsvorming en van het minderhedenbeleid in Bulgarije, Servië en Macedonië zelf. Ik hoop dat ik in afdoende mate de bewering van Van Nuffelen weerlegd heb als zou ik uitgaan van een 'kritisch Slavisch-Macedonisch perspectief' en de Griekse betrokkenheid bij de 'Macedonische kwestie' 'eenzijdig', 'ongenuanceerd' en 'niet exact' weergeven. Dat mijn vermeende voor-

¹ Kofos, 'Greek Policy Considerations', p. 232.

² Kofos, 'Greek Policy Considerations', p. 257. De angst voor 'territorial claims' en voor 'the re-emergence of wartime irredentist yearnings for the annexation of Greek Macedonia' (p. 235) had blijkbaar toch 'meer dan een enkeling' aangegrepen. Zie in dit verband ook 'Is Greece really afraid of FYROM?', <http://www.faqs.org/faqs/cultures/macedonia/faq>.

³ Er lijkt een wat grotere tolerantie te bestaan ten aanzien van 'Slavisch-Macedonië'. Die naam is echter, mede wegens de omvangrijke Albanese minderheid in Macedonië, voor de Macedoniërs onaanvaardbaar.

⁴ Ik heb hier het 'officiële Griekse standpunt' aangaande het niet-bestaan van een Slavisch-Macedonische etnische minderheid in Griekenland buiten beschouwing gelaten.

ingenomenheid het gevolg zou zijn van een onvoldoende kennis van recent Grieks onderzoek, zoals Van Nuffelen hier en daar suggereert, lijkt me onwaarschijnlijk. Ik heb met grote zorg ook van de Griekse standpunten kennis genomen. Uiteraard heb ik niet de hele lawine van publicaties, die in Griekenland over de Macedonische kwestie verschenen zijn, doorgenomen. Ik heb ook niet alle Macedonische en Bulgaarse publicaties gelezen.

Mij lijkt veeleer aan de belezenheid van Van Nuffelen wat te schorten. Hij verwijst in zijn recensie vrijwel uitsluitend naar Griekse publicaties¹. De driedelige *Istorijata na makedonskiot narod* (Geschiedenis van het Macedonische volk) noemt hij een 'manifest partijdige bron' - een oordeel dat hij, gezien het feit dat hij niet de oorspronkelijke titel van dit werk citeert, vermoedelijk niet baseert op eigen lectuur, maar velt weer op gezag van Vlasidis en Karakostanoglou, die overigens alleen spreken van een 'officiële' geschiedenis². Er bestaat geen enkele reden om aan te nemen dat Griekse publicaties over de Macedonische kwestie, en in het bijzonder die welke de jongste tien jaar verschenen, minder partijdig zouden zijn dan de Macedonische. Zou het niet kunnen dat Van Nuffelen als gevolg van zijn eenzijdige lectuur van Griekse of 'pro-Griekse' bronnen een zekere overgevoeligheid ontwikkeld heeft voor kritiek aan het adres van Griekenland en een zekere meegaandheid met betrekking tot de Griekse standpunten over de 'Macedonische kwestie'? Is, met andere woorden, zijn visie niet (een kritische versie van) het Griekse perspectief? In dat geval dient ook zijn oordeel over mijn boek - 'eenzijdig', 'ongenuanceerd' en 'niet exact' - in dat licht begrepen te worden.

Raymond Detrez

¹ Er zijn twee 'niet-Griekse' bronnen: *Balkan Ghosts*, het reisverhaal van R. D. Kaplan, dat in wetenschappelijke kringen niet als een serieuze publicatie beschouwd wordt en dat geen bronnen vermeld (ook niet bij de anekdote over Stalin die Van Nuffelen overneemt), en *The Unification of Greece, 1770-1923* van Douglas Dakin - geen Griek, maar een Brit die in een *in memoriam* in *Balkan Studies* 36 (1995), nr. 1, p. 171-2 'a true friend of Greece,' en 'a great Teacher [sic]' genoemd wordt, wiens naam toegevoegd is aan 'the list of the great Philhellenes'.

² Vlasidis & Karakostanoglou, 'Recycling Propaganda', p. 161-2.